

LÁZS SÁNDOR

A GYÖNGYÖSI KÓDEX ÍRÓI ÉS MŰVELTSÉGÜK

A *Gyöngyösi Kódex* néven számon tartott magyar nyelvemlék nyolc kéz munkája, ennyien jegyeztek bele különféle egyházi és világi szövegeket.

Mindezek ismeretében azt gondolhatnánk, hogy – mint annyi más magyar nyelvű kézirat esetében – hosszabb idő alatt szabadon gyarapodó kódexszel van dolgunk. Ez bizonyos értelemben igaz is, ám nem a szokásos, az idők során állandóan bővülő korpusszal állunk szemben, hanem egy kisebb – mégpedig világi – közösség viszonylag rövid időszak alatt lejegyzett írásaival.¹ Mindegyik scriptor azt jegyezte le az ívfüzetekbe, ami fontos volt számára, a kódex nem mutat semmiféle szerkesztői szándékot. Az 1500-as évek legelején írt kódexet legújabb hasonmás kiadásának megjelenéséig leginkább imakönyvként jellemezték, hiszen néhány Mária- és passió-orációt, Szent Brigitta tizenöt imáját, a rózsafüzér elajánlását, az erények és a bűnök felsorolását tartalmazza, de található benne kottával ellátott himnusz-töredék is. A kódex tartalmától idegen volt azonban két leghíresebb darabja, két világi verse, a *Néhai való jó Mátyás király* és a *Szent László-ének*, ezért ezekről hosszú ideig azt sem tudták elképzelni, hogy valóban a kézirat részei – úgy vélték, a két levél egyszerűen csak odacsapódott az ívfüzetekhez. A két versnél azonban sokkal meglepőbbek azok a latin feljegyzések, amelyeket a vallásos szövegek mellett találunk.

A kódex nemrégiben megjelent hasonmás kiadása tartalmazza először azokat a latin grammatikai és jogi bejegyzéseket, valamint egy álomfejtést és egy sorsvetés töredékét, amelyek alaposan módosítják elképzelésünket a kézirat használóinak köréről, sőt a kézirat keletkezéséről is. A magyar szövegeket együtt kell vizsgálnunk a kódexben lévő latin feljegyzésekkel. A hasonmás kiadás arra is alkalmat adott, hogy összevegyük a

¹ *Gyöngyösi Kódex az 1500-as évek elejéről*, hasonmás és betűhű átírás DÖMÖTÖR Adrienne, Bp., MTA Nyelvtudományi Intézete, 2001 (Régi Magyar Kódexek, 27; a továbbiakban, ha magáról a nyelvemlékről van szó: GyK és a megfelelő levél- valamint sorszámok, ha a magyarázó szövegről: *A Gyöngyösi Kódex hasonmás kiadása*). Az ívfüzetek leírása: *A Gyöngyösi Kódex hasonmás kiadása*, 9–10. A második fasciculus írója a második kéz, majd Pál bírós veszi át tőle a munkát és a harmadik ív utolsó levelén hagyja abba a másolást. Még ezen a levélen kezd írni az 5. kéz, az általa másolt szöveg a következő ívre terjed át – tehát a 3. és 4. fasciculus akkor már egymás mellett volt. A következő leveleken – a csupán néhány sornyi (14v:3–15) szöveget író negyedik kéz kivételével – mindegyik scriptor egymást váltva dolgozott, tehát mindannyiuknak egy időben és egy helyen kellett lenniük. Mindez világosabban látható volna, ha a kódex kiadói az ívfüzetek elhelyezkedését egy ábrán is bemutatják.

Gyöngyösi Kódex kezeivel azokat a bejegyzéseket, amelyeket a kézirat kolligátumának nyomtatványaiában találunk.

A *Gyöngyösi Kódex* ugyanis egykor négy ősnymtatvánnyal volt egybekötve, még hozzá Iohannes de Turrecremata *Meditationes*, Hugo de Sancto Caro *Expositio missae*, Iacobus Philippus Bergomensis *Confessionale* című munkájával, valamint egy *Summa poenitentiae* – közkeletű nevén *Poenitas cito* – című művel.² E latin nyomtatványok alapján – és tegyük hozzá, anélkül, hogy kezükbe vették volna az incunabulumokat – a kutatók többsége azt feltételezte, hogy a kézirat egyházi környezetből került ki.³ Ezt a vélekedést tovább erősíthette az, hogy a *Nyelveléktár* múlt századi kiadása nem tartalmazta azokat a világi írásokat, azaz a latin nyelvű álomfejtést, illetve a grammatikai és jogi szövegeket, amelyek módosíthatták volna az elképzelést.⁴ A hasonmás kiadás nélkül csak nehezen lehetett volna megállapítani, hogy a kódex milyen viszonyban volt azokkal az ősnymtatványokkal, amelyek mellé kötötték.

A *Gyöngyösi Kódex* hasonmás kiadása nem vállalkozhatott többre, mint arra, hogy összegezze az eddig keletkezett szakirodalom eredményeit. Ugyanígy járhatott el a forrásokkal is. A magyar szövegek latin eredetijét a még az 1800-as évek végén és a múlt század első évtizedeiben megjelent forrásközlések alapján tudta bemutatni, hiszen azóta nem jelent meg újabb forráskutatás. Ezen a helyzeten ismét az új kiadás segítségével lehetett változtatni; e dolgozat egy magyar imádság eddig ismeretlen forrásával gazdagítja eddigi ismereteinket és több latin szöveg eredetijét is felkutatta.

A kézirat legnagyobb része – ahogy a scriptor magát nevezi – Pál bíró munkája, az általa írt három fasciculus az ő főként vallásos érdeklődéséről tanúskodik, a többi kéz figyelme megoszlik a világi és az egyházi témák között. Pál bíró, aki egy mezőváros bírója lehetett, mélyen hívő ember volt. Írásában jogi feljegyzések és imádságok maradtak ránk, az egyik ráadásul saját fordításában. Ő volt az, aki jogi természetű marginálisokat írt a kolligátum ősnymtatványaiába. Tevékenysége megmagyarázza azt, hogy miért kerültek a kolligátum darabjai egymás mellé.

A *Gyöngyösi Kódex* új kiadása lehetővé tette, hogy a kódex egyes szövegeinek egymáshoz való viszonyát elemezzük. Munkámban a kézirat eddig kevésbé figyelembe vett magyar és főként latin szövegeit, valamint a kolligátum nyomtatványainak latin nyelvű bejegyzéseit, marginálisait mutatom be. A szövegeknek a szöveghagyományban betöltött szerepe vizsgálatával választ kapunk arra, milyen volt az a műveltségi háttér, amely a kéziratos könyv alkotóit jellemezte, és arra is, hogy milyen társadalmi környezetben keletkezett a kódex. Fontos ez, már azért is, mert olyan kiemelkedő versek, mint a *László-ének* és a *Néhai való jó Mátyás király* létrejöttét és terjedését is magyarázza, valamint cáfolja a két vers eddig feltételezett ferences voltát, s ezzel együtt természetesen azt, hogy a kézirat egy ferences kolostorban keletkezett.

² Leírásuk: *A Gyöngyösi Kódex hasonmás kiadása*, 11.

³ TIMÁR Kálmán, *Prémontrei kódexek: Huszita vagy prémontrei biblia?*, Kalocsa, 1924 (a továbbiakban: *Prémontrei kódexek*), 52 skk.; GERÉZDI Rabán, *László-ének* = G. R., *A magyar világi líra kezdetei*, Bp., Akadémiai, 1962 (a továbbiakban: *A magyar világi líra kezdetei*), 148.

⁴ *Nyelveléktár*, II, kiad. VOLF György, Bp., 1874, 239–262.

A *Gyöngyösi Kódex* abban a tekintetben unikum, és tér el a 16. század elejének magyar nyelvemlékeitől, hogy nem egyházi, hanem egy világi közösség érdeklődését és műveltségét mutatja be egy-másfél évtizednyi időszakon belül.⁵ Eddig ilyen kutatást magyar nyelvemlék esetében csak egyházi kódexeken végeztek, ott is csekély eredményt lehetett felmutatni, a kódexek fordítóinak és íróinak életét, műveltségét alig ismerjük.⁶

I. Latin források *Somniale Joseph*

A *Gyöngyösi Kódex* egyik legérdekesebb szakasza alig három lap terjedelmű. Ez az ószövegségbéli Józsefnek tulajdonított álomfejtés és a következő levélen lévő, befejezetlenül maradt sorsvetés, amelyet ismeretlen scriptor vetett papírra (az 5. kéz írása: 29v:16–30r:18; 30v:1–24).

Magyar nyelvemlékekben – a középkornak a jóslás műfaja iránti élénk kíváncsisága ellenére – egyedül a *Gyöngyösi Kódex*ben található somnialét. Ez – legalábbis első pillantásra – azért tűnik több mint különösnek, mert a boszorkányságnak tartott mágia vallásos szövegek környezetében bukkan föl, előtte is és utána is imádságok sorjázna.⁷ A középkor folyamán a jóslást, a jövő kifürkészésének szándékát, így az igen népszerű álomfejtéseket, sorsvetéseket az egyház rosszalotta, tiltotta.⁸ A 15. század elején magyarországi domonkos kolostorokban – Nagyszombatban és Sopronban – is tevékenykedő inkvizítor, a bajorországi Martin von Amberg elítélte az álomfejtéssel foglalatoskodókat.⁹ A kódexszel egybekötött *Confessionale*,¹⁰ amelyet Pál bíró – és a mellette vagy

⁵ Az írástípusok azonos korszakra utalnak, mindegyik a 15–16. század fordulójára datálható.

⁶ A legalaposabban ismert kódexíró és -fordító Váci Pál. LÁZS SÁNDOR, *Szent Ágoston regulájának 15. századi magyar fordítója: Váci Pál munkássága a 15. századi domonkos rendi reformban*, ItK, 2005, 188–204.

⁷ Az álomfejtések többnyire olyan kéziratokban fordulnak elő, amelyek okkult tudományokkal foglalkoznak. Ilyen például az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött német eredetű kódex; leírása: EMMA BARTONIEK, *Codices manu scripti latini: Codices latini medii aevi*, I, Bp., 1940 (a továbbiakban: BARTONIEK), Cod. Lat. 59, fol. 43v–44r. A kéziratok gyakran több álmokkönyvet is egyszerre közölnek, de a *Somniale Joseph* – használatának különössége miatt – ritkán társul a többihez. Erre is van azonban példa: a *Somniale Danielist* követi a *Somniale Joseph*, mint egy német nyelvű kéziratban: WOLFRAM SCHMITT, *Ein deutsches Traumbüchlein aus dem späten Mittelalter*, Studia Neophilologica, 1965 (a továbbiakban: *Ein deutsches Traumbüchlein*), 98–99. A szintén az OSZK-ban őrzött Cod. Lat. 405. is tartalmaz egy *Somniale Danielist*. A kódexről e dolgozatban még többször lesz szó; itt azért nem említem bővebben, mert a kézirat nem a somnialéknak a szöveghagyományban elfoglalt helye miatt fontos.

⁸ *Decretum Gratiani*, Pars II, Causa XXVI: „Quidam sacerdos sortilegus esse et diuinus conuincitur apud episcopum, correctus ab episcopo noluit cessare, excommunicatur, tandem agens in extremis reconciliatur a quodam sacerdote episcopo inconsulto, indicitur penitencia sibi sub quantitate temporis canonibus prefixa.”

⁹ MARTIN VON AMBERG, *Der Gewissenspiegel*, Hrsg. Stanley NEWMAN WERBOW, Berlin, 1958 (Deutsche Texte des späten Mittelalters, 7), 41. Martin von Amberg magyarországi tevékenysége a magyar szakirodalomban eddig ismeretlen volt, munkásságáról művének előszavában tesz említést.

¹⁰ *Confessionale seu Interrogatorium*, Reuerendi patris JACOBIPHILIPPI nouiter editum (IACOBUS PHILIPPUS BERGOMENSIS, *Confessionale*, Venetiae, 1490–1491; a továbbiakban: *Confessionale*); az MTA Könyvtár Kézirat-tárának példányát használtam, Inc. 356; ez volt az az ősnymotvány, amely mellett a *Gyöngyösi Kódex* volt.

vele együtt működő közösség – a bejegyzések tanúsága szerint használt, szintén tiltotta a sorsvetést, a jövő kikémlését a betűk segítségével, valamint azt, hogy az álmoknak hitelt adjanak.¹¹ A *Confessionale* negyvennapos vezeklést rótt ki az ilyen vétkekkel megtévedtekre.¹² A világi törvények sem kímélték a fekete mágiát űzőt: pellengérré állították, majd ha újra megkísérelte kifürkészni a jövőt, bolondokházába csukatták, ha mindezek után ismételten tetten érték, akkor eretnekként megégették.¹³ Mindezekhez persze hozzá kell tenni azt is, hogy bár az előírások érvényben maradtak, a 16. században a műfaj iránt elnézőbbek lettek.¹⁴

Az álomfejtéseknek a középkor végén négy fő típusa volt. Az egyik az, amely az asztrológiát hívja segítségül, és a Hold állásából következtet az álom jelentésére,¹⁵ egy másik a fiziológiát használja fel az álom értelmezéséhez, és a négy fő testnedv (haima, kholé, melankholé és phlegma) keveredéséből vezeti le következtetéseit az álom jelentéséről; az effajta jóslást tudománynak tekintették, így az egyházi és világi hatóságok soha nem is üldözték.¹⁶

A somnialék másik két fajtája az Ószövetségből jól ismert híres álomfejtők tekintélyen alapszik, Józsefén (Ter 37, 5–10; 40, 5–23; 41, 1–30) és Dániel prófétáén (Dán 2). Az ő történetüket tartalmazó szentírási helyek azok, amelyek alapján az erős tiltás ellenére is hallgatólagosan megtúrttá tették az álomfejtést. Az elv ugyanis az volt, hogy az Isten az álmot is felhasználhatja szándéka és akarata közlésére.¹⁷ Azt persze nem kell

¹¹ Három *questio* foglalkozik ezzel:

„Si sortibus vel alijs supersticionibus usus fuit, quod mortale peccatum, vt xxvi. q. v. c. Sortes. Secus si ex leuitate aliquid fecisset vt a curiosis persepe fit, quod veniale vel nullum est vt potere si icisset taxilos ad aliquid experiendum.” (Vij. v.)

„Si vsus fuit litteris, punctis: aperitione libri, et huiusmodi ad sciendum futura mor. p. extra de for. c. ex tuorum.” (Vij. v.)

„Si dedit fidem in somnijs et in eis obstinate aliquid boni vel mali pronosticare voluit mortale fuit.” (Ix. r.)

¹² „Nota hic quod sortilegij diuini et malefici seculares secundum antiquos canones quadraginta dierum penitentia essent plectendi, etiam si illorum peccatum esset occultum. Manifesti autem multo plus. vt extra de sorti c. i. Et horum absolutio secundum approbatam consuetudinem episcopis reseruatur.” (Ix. r–v.)

¹³ „Von ansprecherin, czaubern ader Liplerinn: Der da mit vormeret wirt Vnnd vber wundenn czum ersten mál sal Man yn setzen auf eyn leiter vnnd eynen gespýsten lu dem hűt sol er haban auf dem haűpt, Daran dy heiligen engil seyen gemalt, da mit er vmmb get. Also schol er stehen vonn morgen frű vncz auf mitten tag an eynem freitag, So dy maiste gemeyn deß volkis ap vnnd zu get, dar nach sol man yn Ledig lossen, Also ap er ver schweret den irsal meher czu thűn Vnnd das schol man alles in der stat pűch verschreiben, Auff daß ap er mir pegieffen wurde, so schol man ynn prennen sam eynen ketzer.” *Das Ofener Stadtrecht*, Hrsg. Károly MOLLAY, Bp., 1959 (Monumenta historica Budapestiensia, I; a továbbiakban: *Das Ofener Stadtrecht*), articulus 331.

¹⁴ Számos nyomtatott álmoskönyv jelent meg a 16. század elején: RITÓOKNÉ SZALAY Ágnes, *Eleink szórakoztató olvasmányairól*, ItK, 1980 (a továbbiakban: *Eleink szórakoztató olvasmányairól*), 651. Arról, hogy mit tartottak szórakoztató olvasmánynak: NEMESKÚRTY István, *Szórakoztató olvasmány és közönsége a XVI. századi Magyarországon*, ItK, 1980, 620–629.

¹⁵ Ilyen, a laikus asztrológián nyugvó, a Hold járását alapul vevő álomfejtés található az OSZK már említett kéziratában: BARTONIEK, Cod. Lat. 59, 43v–44r.

¹⁶ Ez az álomfejtés a perzsa tudós, Abu Bakr Muhammad ibn Zakarjja al-Rázi megfigyeléseit használja föl. Kiadása: Ps. GALENI *De dignotione ex insomniis*, Hrsg. Gernot DEMUTH (Diss. Phil.), Göttingen, 1972.

¹⁷ Vö. még Jákob álma (Ter 28, 10–22). Az elv hasonló ahhoz, hogy az ószövetségi történetekben előképeit, jóvendőléseit látták az Újszövetségben bekövetkezett eseményeknek.

különösképpen hangsúlyozni, hogy ez a jóslás – mivel olvasni tudás is szükséges volt hozzá – a tanult réteg babonái közé tartozott.¹⁸

A *Somnialia Danielis*, azaz a pszeudo-Dániel szövegek, ha a bibliai eredzetétől eltekintünk, olyanok, mint egy modern álmoskönyv, az álmot magyarázzák, és tulajdonítanak neki valamiféle, a jövőre vonatkozó jelentést. Ilyen somniale olvasható az egykor az esztergomi székesegyház tulajdonában lévő, gazdag tartalmú *Acephalus kódexben*, amely különféle érdekes olvasmányok mellett asztrológiai jegyzetet és matematikai feljegyzéseket is őriz.¹⁹

A *Somniale Joseph* a korábban felsoroltakkal szemben sokkal inkább egyfajta sorsvetés, mintsem álomfejtés. Ébredés után étlen-szomjan kell nekilátni az álom megfejtésének. Az előírás szerint a jövendölés előtt imádkozni kell.²⁰ Az imák elmondása után egy könyvet, többnyire Szentírást, Psalteriumot ütnek föl tetszőleges helyen,²¹ majd – a legtöbb esetben – a lap bal felső sarkában lévő első betű alapján ki kell keresni a jövendölést, amely megerősíti vagy megcáfolja az álmot. A jövendölések egyszerűek, örömet és vidámságot (E), hosszú életet avagy szoros kapcsolatot egy nővel vagy férfival (P), közeli hozzátartozó halálát (H), vérontást (F) ígérnek.

A *Somniale Joseph* szövege két részből áll. A pársoros bevezetés az álmoskönyv létrejöttének körülményeit mondja el – József a fáraó tömlöcében szerezte az orákulumot – és leírja az eljárást. Maga a somniale tulajdonképpen egy lista, amely az ABC betűihez rendel egy-egy értelmezést. Az eljárás antik hagyományon nyugszik, legfeljebb annyiban – mondjuk így – krisztianizált, hogy imádságot kell mondani a jóslás előtt, illetve hogy zsolttárkönyvet ajánlatos használni a mantikához. Itt kell megjegyezni, hogy a *Somniale Joseph* szöveghagyományozódása vallásos tartalmú kéziratokban egyáltalán nem annyira szokatlan, mint a többi álomfejtő könyvé. Ennek magyarázata nem a későbbiekben említendő monasztikus hagyomány, hanem egyszerűen az, hogy a jósláshoz szent könyveket kellett használni.²²

¹⁸ Több esetben – bár lejegyezték – nem adtak hitelt a fekete mágiának és istentelen dolognak tekintették. Erről tanúskodik egy müncheni kódex (Cgm. 270, 201r–201v) több bejegyzése: „Credite, si vultis”, „ist als erstunken vnd erlogen vnd wider das erst gepot gotz”, „Jst erlogen ding vnd wider gott vnd vesten glawben”. Idézi: *Ein deutsches Traumbüchlein*, 97.

¹⁹ *Somniale Danielis* olvasható a már említett kódexekben: BARTONIEK, Cod. Lat. 59, 40r–43v és Cod. Lat. 405, 119v–122v. A második kódex világi eredetű. KÖRMENDY Kinga, *Az Acephalus kódex esztergomi vonatkozásai*, MKsz, 1999 (a továbbiakban: *Az Acephalus kódex esztergomi vonatkozásai*), 65–69.

²⁰ A Gyöngyösi Kódex *Miatyánkot, Üdvözlégyet és Hiszekegyet* ír elő: GyK 29v:20–24. Más szövegek a *Miserere* imádkozását javasolják, majd a még csukott zsolttárkönyvre keresztet kellett rajzolni. Max FÖRSTER, *Zwei kymrische Orakelalphabete für Psalterwahrsagung*, Zeitschrift für Celtische Philologie, 1936 (a továbbiakban: *Orakelalphabete*), 230.

²¹ Mindig valamilyen nagy tekintélyű könyvet használtak a jósláshoz, az ókorban Homérosz, Vergilius műveit, az iszlám pedig a Koránt hívta segítségül az ilyen divinációkhoz. *Orakelalphabete*, 232.

²² Nigel F. PALMER, Klaus SPECKENBACH, *Träume und Kräuter: Studien zur Petroneller 'Circa instans'-Handschrift und zu den deutschen Traumbüchern des Mittelalters*, Köln–Wien, Böhlau Verlag, 1990 (a továbbiakban: *Träume und Kräuter*), 195.

A *Somniale Joseph* görög szövegei a 7. századra nyúlnak vissza, a latin fordítás egyik változata a 8–9. században keletkezhetett,²³ egy későbbi változat pedig a 12. században.²⁴ Egyes anyanyelvi fordítások már a 11–12. században megjelentek.²⁵

A *Gyöngyösi Kódex*ben lévő orákulum lényegesen későbbi változat, a *Somniale Joseph* egyik alfaja. Forrását egy viharos életű bencés szerzetes 1470 körül készült latin nyelvű írásában, a St. Gallen-i Gallus Kemliében (1417–1481 [?]) találjuk meg.²⁶ Nem Kemli önálló szerzeményéről van szó, maga is a szöveghagyomány egyik ágát másolta.²⁷ Az azonosítást nehezíti, hogy a sokszoros másolatokban sérült a szöveg, a jóslatok egy része elveszett, kicserélődött, néha egy-egy betű maradt ki.²⁸ A *Gyöngyösi Kódex*ben például a B-hez és az I-hez azonos meghatározás (*significat damnationem in plebe*) kapcsolódik, az Y pedig egész egyszerűen kiesett a sorból. Pontos latin megfelelést az elmondottakon felül azért is nehéz találni, mert a 12. században szerzett latin szöveg nemcsak a másolások folyamán romlott, hanem valószínűleg szóbeli hagyományozódás útján is terjedt, tehát az elhallás is szerepet játszott. Ehhez kell még számítanunk az önkényes kiegészítéseket és módosításokat.

A St. Gallen-i kódex somnialéja így hangzik:²⁹

„Somniale Joseph, quod composuit, quando captus fuit a Pharaone. Si sompniaris aliquid, quere librum quemcunque, et prius dic dominicam orationem tribus vicibus, et antequam librum aperias, dic: In nomine patris et filii et spiritus sancti Amen. Et quamunque litteram invenis primam in acie primi folii versus sinistram, talem hic quere in ordine alphabeti et penes eundem recipies interpretationem.”

St. Gallen, Hs. 692, fol. 491.

A prosperitatem et felicem vitam
B dominationem in plebe
C edurationem cordis
D discordiam
E gaudium
F effusionem sanguinis
G dignitatem in multis et pugillationem

Gyöngyösi Kódex 30r

A probitatem et felicem vitam³⁰
B damnacionem in plebe
C Cecitatem cordis³¹
D discordiam
E gaudium et leticiam
F effusionem sanguinis
G disuasionem et pugnacionem mentis

²³ *Orakelalphabet*, 229.

²⁴ Anton E. SCHÖNBACH, *Bedeutung der Buchstaben*, Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur, 1890 (a továbbiakban: *Bedeutung der Buchstaben*), 3.

²⁵ Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 2907, 92v.

²⁶ St. Gallen, Stiftsbibliothek, Hs. 692, 491. Gallus Kemliről és német nyelvű munkáiról: Bruno BOESCH, *Die deutschen Schriften des St. Galler Mönches Gallus Kemli = Florilegium Sangallense: Festschrift für Johannes Duft zum 65. Geburtstag*, Hrsg. Otto P. CLAVADTSCHER, Helmut MAURER, Stefan SONDEREGGER, St. Gallen, Verlag Ostschweiz, 1980, 123–147.

²⁷ A szövegek besorolásáról: *Träume und Kräuter*, 121–210.

²⁸ Vö. *Bedeutung der Buchstaben*, 3–6.

²⁹ A szöveget a *Bedeutung der Buchstaben* melléklete alapján közlöm.

³⁰ A *Gyöngyösi Kódex*ben minden meghatározás előtt a *significat* (*jelöl*) szó rövidítése áll, ezt helytakarékosságból elhagytam.

³¹ A *Gyöngyösi Kódex*nek ez a variánsa egy korábbi szöveggel azonos: Gotha, Cod. Chart. B53. Közli: *Bedeutung der Buchstaben*, melléklet.

H mortem patris matris vel parentum	H mortem propriam parentum tuorum
I dampnum	I damnacionem in plebe
K bellum et dolositatem	K iubilacionem vniuerse artis et longam uitam
L vitam longam	L magnum dominum
M magnus dominus	M pugnacionem vel fortitudinem mentis
N pugnacionem	N iubilacionem vniverse artis
O iubilacionem et mirificere artes	O domnationem pacis
P dominationem pacis et felicem vitam	P longam uitam vel copulacionem mulieris vel uiri
Q longitudinem dierum vel copulacionem viri et mulieris	Q malos successos
R malos successos	R salutem Et leticiam mentis
S sanitatem mentis vel letum tempus	S tristitiam et efusionem lacrimarum
T tristitiam cum fletu	T prosperitatem ac reparationem
V deuotionem et humilitatem et felicem vitam	V habundanciam denariorum
X pacem et augmentum	X augmentum peccati eius
Y thesaurum personarum	[Y] ³²
Z significatur per T	Z stagnum vel tezaurum de statu in venire dierum

Az álomfejtés mozzanatai a *Gyöngyösi Kódex* bevezetőjében csak főbb részleteiben egyeznek meg a Kemli-féle variánssal. Fontos azonosság, hogy a magyar variánsban sincs szó Psalteriumról vagy Szentírásról, valamint az, hogy az álom értelmezése előtt imádságokat kell elmondani. Lényeges eltérés a kiválasztandó betű elhelyezkedésében van: a St. Gallen-i kézirat a lap első betűjét nevezi meg a mantika eszközüül, a *Gyöngyösi Kódex* viszont az utolsót.

A felsorolásban jól látható, hogy az A-tól az I-ig azonos a szöveg, már amennyire a többszörös elhallások és elírások után ez lehetséges. A K-tól kezdve azonban a *Gyöngyösi Kódex* meghatározásai elcsúsznak, eggyel hátrébb kerülnek. A *Gyöngyösi Kódex* K betűjéhez tartozó jövendölés első felének nincs megfeleltetése az általam ismert latin és anyanyelvi szövegekben, talán a Kemli-féle variáns O-jának értelmezése vonódott össze az L mellé rendelt álomfejtéssel. A T-től kezdve csak távoli az egyezés, nyilvánvalóan más, ismeretlen szöveghagyománnyal van dolgunk.

A szövegben egyetlen magyar fejleménynek a V-hez tartozó *habundanciam denarium* tarthatjuk. Semelyik latin variánsban nem bukkan fel hasonló szóösszetétel. A továbbiakban viszont még látni fogjuk, hogy a kódex írói pénznemként a dénárt nevezik meg.³³

³² A *Gyöngyösi Kódex* szövegéből hiányzik az Y.

³³ Vö. a *Fraudem facere solent mercatores*ról szóló fejezettel és az 57. jegyzettel.

De vita seu de morte

A *Somniale Joseph* felbukkanása a kódexben viszonylag könnyen magyarázható volt, ezzel szemben a hangzatos *Élet vagy halál* elnevezést viselő sortilegiumé, amely szintén az 5. kéz, tehát az álomfejtés lejegyzőjének írása (GyK 30v:1–24), egyenesen érthetetlen a *Gyöngyösi Kódex* szövegekörnyezetében.

Ez a szöveghagyomány azért is furcsa, mert hiába sorsvetésszerű a *Somniale Joseph*, az ilyen típusú álomfejtés a szöveghagyományban csak kivételesen társul valódi sortilegiummal,³⁴ a sortilegiumokat ugyanis csak egyéb sorsvetések társaságában jegyezték le. Másrészt azért is meglepő a *De vita seu de morte* a *Gyöngyösi Kódex*ben, mert ez a műfaj nem menthető azzal, hogy szent könyvek kelljenek a jövődőléshez. Vallási szövegek között nem is találhatóak sorsvetések,³⁵ használatukat az egyházi előírások ugyanúgy tiltották, mint más jövődöléseket.³⁶

A sorsvetések jóslatainak megfejtéséhez – a jövődőlés különböző iránya szerint³⁷ – lényegesen nagyobb apparátusra volt szükség, mint az álomfejtéshez.³⁸ Ritka volt a pontáció, gyakran kockavetéssel és kártyával,³⁹ illetve különféle ábrák,⁴⁰ szerencsekerék, netán forgatható tárcsák⁴¹ segítségével válaszolták meg a jövőre vonatkozó kérdéseket,⁴² amelyeknek száma igen változatos volt: 12-től egészen 144-ig terjedt.⁴³

A *Gyöngyösi Kódex*ben 23 kérdés található – ez vagy kettővel több, vagy éppenséggel eggyel kevesebb a szokásosnál. A forrás ismerete nélkül nem lehet eldönteni, hogy a másolás közben bővült-e a szöveg, vagy éppen hogy csonka lett. A kódexben található sortilegium ugyanis befejezetlen, hiányzik a használati útmutatója, csupán a feltételeket találjuk meg (*Si aliquis te uere diligit; Si eris graciosus; Si peregrinus reuertitur*), amelyekhez még egy fogalomnak kell társulnia. Az világosan látszik, hogy másolója valami táblázatfélét készült rajzolni, amelyben segítséget nyújtott volna az egyes jóslatok értelmezéséhez, de munkája félbeszakadt. A kódexben sehol másutt nem találunk olyan vo-

³⁴ Csúpn néhány kivétel ismert, ilyen az 1450 és 1473 között keletkezett német nyelvű kódex: München, Stadtbibliothek, cgm 312. Ebben Augsburg város írnoka, Konrad Bollstatter családja szórakoztatására gyűjtött össze tíz sorsvető könyvet egy kéziratba, ennek egyik darabja a *Somniale Joseph*.

³⁵ Helyéről a szöveghagyományokban vö. *Träume und Kräuter*, 169 skk.

³⁶ *Decretum Gratiani*, pars II, causa 26, quest. 7.

³⁷ Nemcsak az egyén sorsát kikémlő jövődölési praktikák voltak szokásban, hanem például az időjárásra, a születendő gyermek nemének megjövendölésére szolgáló sorsvetéseket is ismerünk. Joachim TELLE, *Beiträge zur mantischen Fachliteratur des Mittelalters*, Studia Neophilologica, 1970, 180–206.

³⁸ Gerhard EIS, *Wahrsagetexte des Spätmittelalters*, Berlin, Erich Schmidt Verlag, 1956 (Texte des späten Mittelalters, 1).

³⁹ [Johann Daniel Ferdinand] SOTZMANN, *Die Loosbücher des Mittelalters*, Serapeum, 1850, 65; 1851, 308, 326 (a továbbiakban: *Loosbücher* és a Serapeum megfelelő évfolyama).

⁴⁰ *Loosbücher*, 1850, 52.

⁴¹ *Loosbücher*, 1851, 313.

⁴² *Loosbücher*, 1851, 76; 1851, 82.

⁴³ A sorsvető könyveket gyakran a kérdések száma szerint osztályozzák – vö. *Loosbücher* 1850, 1851 és *Träume und Kräuter*, 169 skk.

nalazást – még az előző lapon sem, amelyen szintén ugyanez a kéz írta le az álomfejtést –, mint ezen, ahol a sorsvetés van.⁴⁴

Fraudem facere solent mercatores

A fenti sort – azaz *Így csálnak a kereskedők* – írta a magát Pál bírónak nevező másoló a kereskedők csalárdságait felsoroló latin nyelvű szöveg fölé (20v:8–23). Ez a mindössze 16 sornyi lajstrom tartalmában erősen elüt a kódex egyéb szövegeitől, különösen Pál bíró más írásaitól. A hét pontba szedett feljegyzés precízen meghatározza, miként csapathatják be a kereskedők a vásárlóikat a súlyok, a bor vagy az áru kicserélésével. A meghatározások az esetek pontos jogi leírásai. A kéziratban ezen kívül még egy jogi szöveg található, a *Decretum Gratiani* két questióját másolta le – szintén – Pál bíró. Ezek a citátumok bár a klérusra vonatkoznak (35v:7–15), a későbbiekben látni fogjuk, Pál bíró magára és a városi előljáróság tagjaira terjesztette ki tartalmukat.⁴⁵

A mérőeszközökkel való csalás módozatainak felsorolása viszont egyértelműen világi érdeklődésre mutat.

A csalásról szóló szöveg forrása ismeretlen.⁴⁶ A középkor végi Magyarországon nem létezett általánosan elfogadott tételes joggyűjtemény. Minden oppidum a saját városjoga szerint élt, választott bírása esküdtjeinek társaságában a helyi szokásjognak megfelelően ítélkezett,⁴⁷ jöllehet sok civitas átvette a budai törvénykönyvet.⁴⁸ A budai jog egy artikulusban emlegeti ugyan a csalárd kereskedőt, de nem részletezi az elkövetés módozatait, a hangsúly a büntetésen van.⁴⁹

A *Gyöngyösi Kódex*szel egybekötött nyomtatványok egyike is tanúságot tesz Pál bíró jogi érdeklődéséről: a férfi sűrűn jegyzetelt a már korábban is emlegetett, a 15. század végén közkezdvelt gyónási segédkönyvbe, a kortárs ágostonos szerzetes Jacobus Philip-

⁴⁴ Többnyire alig láthatóak az írástükrök, azokat halvány tintával jelölte ki a scriptor. Vö. *A Gyöngyösi Kódex hasonmás kiadása*, 8.

⁴⁵ *A Gyöngyösi Kódex hasonmás kiadása*, 175. azonosította a forrást: *Decretum Gratiani*, c. 9, causa VIII, quest. I. és c. 115, causa I, quest. I.

⁴⁶ A középkori világi jogot csupán vékony határ választotta el az egyház moralitásától. A colmari domonkos, Johannes Nider egyik művében, a *Tractatus de contractibus mercatorum*ban hosszan ír a kereskedők kötelmeiről, és a csalási módozatokat is emlegeti.

⁴⁷ FÜGEDI Erik, *Középkori magyar városprivilegiumok* = F. E., *Kolduló barátok, polgárok, nemesek: Tanulmányok a magyar középkorról*, Bp., Magvető Kiadó, é. n. [1981], 280.

⁴⁸ A már idézett kiadása: *Das Ofener Stadtrecht*; Zsigmond király 1405-ös I. dekrétumának első cikkelyében elrendeli, hogy Magyarországon a budai mértékegységeket használják: „Mensura liquidorum, et aridorum, per totum regnum, ad mensuram civitatis Budensis conformanda.”

⁴⁹ *Das Ofener Stadtrecht*, articulus 436: „Von denen, dý falsche wagen vnnd falsch gewicht haben vnnd da mit messin – Jtem So eýner erfünden vnnd pegrieffen wirt mit eýner falschen wag ader gewicht, Der ist czum erstenn verfallen I marck silber. Czum anderen mal wirt er pegrieffen, So verleust er den namen eynis kaufmanes vnnd hýn für keyn kaufmanschatz vntter anderen kaufleuten zu treibenn.”

pus Bergomensis (Philippus de Bergamo, 1434–1520) *Confessionaléjába*.⁵⁰ Pál bírót és társait – még két másik kéz is írt marginálisokat a könyvbe – nem a kolostori vétkek, hanem leginkább világi, gazdasági bűnök foglalkoztatták.

Pál bíró a *Confessionaléban* megjelölte és jegyzetelte a mérőeszközökkel való csalást és annak büntetését, a harmincnapos kenyéren és vízen való bűjtöt: *Si publicas mensuras et pondera falsificauit, ad restitutionem damnorum tenetur. Et pro penitentia falsi debentur sibi ieiunium xxx dierum in pane et aqua* – és emellé írta: *iudex* (xxxii. r). Több esetben jegyzetet tett a különféle bűnök mellé, aszerint, hogy azokat a *mercator*,⁵¹ a *venditor*⁵² vagy netán az *emtor* (recte: *emptor*)⁵³ követheti el. Az itt felsorolt vétkek mindegyike az adásvétellel függ össze, és az esett bele, aki nem tudott ellenállni a hét főbűn egyikének, a kapzsiságnak.

Pál bíró többször értelmezett olyan kifejezéseket, amelyek a kereskedelmi joggal kapcsolatosak. A *Si fraudauit iustas gabellas et pedagia portando merces hinc et inde furti reus est* artikulus *útvám* szavát magyarázta: *pedagia dicuntur, que dantur a transeuntibus in locum constitu[m] a principe: debent dare salarium conductum* (xxxviii. v). Másutt a kötelmi jog egy helyét értelmezte, amikor a tartozás megfizetéséről szóló questióban a *mentesség* kifejezést kommentálta: *emunitorias id est libertatis* (xxxv. r). Egy lappal korábban Pál bíró szintén jogi magyarázattal szolgált: *represalias id est per potestates siue iudices damnificando non illum sed alium qui sibi damnum fecit* (xxxiv. v).⁵⁴

A *Confessionaléba* jegyzetelő másik két – Pál bíróéval egykorú – kéz is olyan megjegyzéseket fűzött néhány artikulushoz, amelyek nem a gyóntató pap munkájával függnek össze. Az egyik – meglehetősen gyakorlatlan – scriptor ahhoz a bekezdéshez,⁵⁵ amely a pénzérmék körülnyírót halálos bűnnel vádolja, különféle pénznemeket sorolt

⁵⁰ *Confessionale*, MTA Könyvtár Kézirattára, Inc. 356. A gyónási segédkönyvek egyházi használatáról MÁLYUSZ Elemér, *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1971 (a továbbiakban: *Egyházi társadalom*), 314–316.

⁵¹ „Si arma offensibilia aut venena vendidit vel dedit his quos sciebat abusus mortale peccatum. Et peccata que inde subsecuta fuerunt eidem ascribuntur.” (Xxxi. v.)

„Si ipse mercator cum alijs mercatoribus conuenit vt solus pro omnibus venderet illicitum vtiquam fuit.” (Xxxi. v.)

⁵² „Si vendidit vinum limphatum per puro pannum unius generis pro alio carnes vnus generis pro alia et huius, mortale peccatum, et satisfacere aut errogare tantumdem tenetur.” (Xxxi. r.)

⁵³ „Si finxit emere granum vel vinum carius consueto, vt suo precium accresceret maxima fallacia dicenda est et magna dignus est penitentia.” (Xxxii. v.)

„Si diebus festiuis emendo vel vendendo aut scribendo et aliud quidpiam faciendo lucratus est sine magna necessitate turpe lucrum fuit.” (Xxxiii. r.)

„Si aliquando impediuit ne frumentum vel alias merces in aliqua terra venirent, vt ipse carius vendere posset, mortale peccatum.” (Xxxv. r.)

⁵⁴ „Si aliquid per represalias illicitas ab alio quam a suo debitore exegit male fecit.” (Xxxiv. v.)

⁵⁵ „Si monetam rasit vel tonsit aut alia malitia diminuit videlicet aliquam particulam auri vel argenti cum aqua ex moneta detrahendo vltra morem, tenetur erogare.” (Xxxi. r.)

föl: *Moneta regalia denarius obulus*.⁵⁶ A *regalia* olvasat kétséges lehet ugyan, de a Jagelló-korban Magyarországon ez a két kisebb értékű ezüstpénz volt forgalomban.⁵⁷

Egy másik scriptor – amennyire a rövidke írás alapján meg lehet ítélni, a kódex hetedik keze – az uzsoráról szóló fejezet egyik cikkelye melletti jegyzetében szintén a pénznemekkel foglalkozik.⁵⁸ Latin nyelvű marginálisában a *krajcár* kifejezés szerepel. Ez a szó legkorábbi említésével egykorú, viszont a mai alakkal egyező formában ez az első előfordulása.⁵⁹ A bajor–osztrák pénz az 1400-as évek végén még idegen fizetőeszköz volt: *peccuniam alterius Nationis vt puta crayczar*.⁶⁰

Pál bíró több helyen értelmezte a Jacobus Philippus Bergomensis artikulusaiban található kifejezéseket. A hajótörésben, a tűzvészben és egyéb esetekben hátrahagyott tárgyak tulajdonjogáról szóló rész mellett: *naufragium id est nauis fractio* (xviii. r). A követekkel foglalkozó szakasz mellett a latin kifejezést magyarázta: *ambasiator id est legatus arduis negociis* (xxxv. r).

A többi bejegyzés már csak foglalkozásokat említ az egyes bűnöket meghatározó részek mellett: a hivalkodó katonát,⁶¹ a börtönőrt (*custos carceris* – xxxiii. r), a kertet a vad üzése közben feldúló vadászt (*venator* – xxxv. r), a bért nem fizető gazda⁶² mellett pedig a munkásokat (*de operarys* – xxxii. v). A kockázás, azaz a tiltott szerencsejáték bűnébe a kocsmázó, azaz a *hospes tabernarius* eshet (xxxiii. v). A hagyományokat nem követő mesteremberek vétkére példaként a szabót és a cipészt hozta föl (*sartor surtor* – xxxi. v).⁶³

A felsorolt utalások párhuzamos törvényhelyeit megtaláljuk a már idézett budai jogkönyvekben. Az előbb csak homályos jegyzetnek látszó *sartor*, *surtor* bejegyzés rögvest értelmet nyer, ha az e mesterségekre vonatkozó cikkelyeket vizsgáljuk Buda városának törvénykönyvében. A szabóknak tilos idegen anyagból készíteniük a ruházatot, a zeke-

⁵⁶ *Confessionale*, xxxi. r. – A szavak a margón egymás alá vannak írva, a *regalia* szó az *obulus* mellé csúszott az összefoglaló jel mellé, egy szó olvashatatlan. Budán a dénár helyett a németajkú polgárok a pfening kifejezést használták. Vö. *Das Ofener Stadtrecht*, a 218. lapon megjelölt helyeket.

⁵⁷ II. Ulászló pénzei: aranytallér, aranyforint, tallérveret, garas, dénár, obulus. HUSZÁR Lajos, *A budai pénzverés története a középkorban*, Bp., Akadémiai, 1958, 105–116.

⁵⁸ „Si mutuauit pecuniam recepturus alterius generis alio in loco vel tempore vt in extimatione lucraretur vsura fuit hosti” (Xxi. r.)

⁵⁹ R. PRIKKEL Marian, *A Nyelvtörténeti szótárhoz*, Nyr, 1900, 368. A *krajcár* II. Ulászló 1494–1495-ös kiadásainak jegyzékében bukkan föl, írásmódja ott a német kiejtést követve még: *krajcher*, *krajzer*. A *krajcár* Ausztria területén a 15. századtól lett honos, 1458-tól 4 bécsi fillért ért. A *krajcár*ról még: Michael NORTH, *Pénztörténeti lexikon*, Bp., 1998, 170. – A *krajcárt* a magyarországi latinságban nevezték *cruciatusunak* illetve *crucifernek* is, a rajta lévő kereszt alapján, amelyről a bajor–osztrák elnevezést is vette.

⁶⁰ *Confessionale*, xxi. r. Ugyanez a kéz még ezen a lapon hosszabb megjegyzést tesz az uzsoráról.

⁶¹ „Si vltra statum gradiumque suum tenuit canes, aves, equos, barchas, seruos et ancillas ad pompam grauiter peccauit.” (Xxxvi. r.)

⁶² Ez a négy égbé kiáltó bűn egyike. A *Gyöngyösi Kódexben* is megtalálható: „...detencio et defraudatio mercedis mercenariorum” (17v:21–22).

⁶³ A *Gyöngyösi Kódexben* a két foglalkozás egészen más vonatkozásban említetik a *Kilenc idegen bűn* felsorolásában.

készítőknek meg nem szabad finom, fényes vásznat, selymet felhasználniuk.⁶⁴ Ugyanitt említetik a varga is, akit ez esetben nem a divatozástól tiltanak, hanem abban akarnak megakadályozni az előírások, hogy rosszul kikészített bőrt sózzon a vevőre.⁶⁵ Amíg a kockajátékot elítélő cikkely mellett Pál bíró a kocsmázót említi, a *Budai jogkönyv* magát a kocsmároszt nevezi meg az egyik bűnösnek, hiszen ő engedte meg a tiltott játékot; büntetése nem is marad el.⁶⁶ Ugyanígy szól egy cikkely a bért ki nem fizető gazdáról is: a bíró adja ki helyette a napszámot, majd bírsággal együtt hajtja be rajta.⁶⁷

Családjogi vonatkozásokra is akad példa. Az egyik marginális rokonsági viszonyt magyaráz: *nurus vxoris filij uel iuuencula, socer pater uxoris* (xix. r); rokonsági fokok pontos ismerete a középkori házassági jogban játszott igen fontos szerepet.⁶⁸ Az egyik artikulus marginális⁶⁹ az árvák gyámjának visszaéléséről beszél: *tutor pupillorum fecit usuram ex rebus in usora ad ... per mortuum patrem*.⁷⁰ A *Budai jogkönyv* számos esetben foglalkozik az árvák helyzetével, vagyonuk gondozásával – a gyám kijelölése és felügyelete a város vezetésének gondja.⁷¹ Amiről azonban a *Budai jogkönyv* nem szól, az a családfő kötelességei. Pál bíró egy a gazda felelősségét firtató artikulus mellé – *Si tenuit porcos, equos, boves, oues, capras et similes et inpascuis sine custode, emisit cum multorum damno, et incommodo satisfacere tenetur* (xxxiii. r) – azt írta: *pater familias*.

⁶⁴ *Das Ofener Stadtrecht*, articulus 136: „...in yren werchsteten nichts versneiden, dan allain toch, das do gemacht vnd geworcht ist von wülen vnd leinen, das do zw deutschem dirdumdey, vnd zu Vungrisch bubo genant ist, pey verlust aller derr güeterr, dy er widerr handeln wurt, vnd dem Richterr dy puess.” Valamint articulus 137: „Dy Jopner, dy Joppenn machen, mugen wol von parchant vnd anderr des gleichen Joppen machen, Sunder von tzeterr vnd von tzetter vnd von seyden vnd des gleichen süllen sy nicht machen pey verlust der selbigen Joppen vnd dem Richterr sein puess.”

⁶⁵ *Das Ofener Stadtrecht*, articulus 128: „Dy maister schuesterr sullen dy schuech arbaitten vnd machen aus wol gewürchtem vnd dar zu recht vnd woll aus peraittem lederr.”

⁶⁶ *Das Ofener Stadtrecht*, articulus 190: „Man schöl nicht gestathen, daß man kainerlay vnfür mit würfeln treibt yn der stadt. Thût das eyn hand wercher, den schol man püßen In den peütel, Als oft er pegriffen werd, vmb I margk. ... Auch eyn itczlicher wirt, der das würfel spil gestat In seydem hauß, der verfelt III markg dem gericht.”

⁶⁷ *Das Ofener Stadtrecht*, articulus 368: „Ap ymant den tag lonern iren taglon ver czüg ader vor hilt vnnd nicht den selbin tag czalit, So sol der richter vonn seyneß ampets wegen dy arbeyter peczalen Vnnd schol von Dem, dem man hath gearbait, seine pfennigwider nemen Vnnd dar czu also manich stundt er eynen arbeiter peczalt, Also oft schol er nemen eyn firdüng czu pueß.” A pfennig kifejezés a magyarban használt dénárnak felel meg.

⁶⁸ Vö. BALOGH Elemér, *Középkori bajor egyházi bíraskodás*, Bp., Szent István Társulat, 2000 (Bibliotheca Institutii Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae, III, Studia, 2), 212–217.

⁶⁹ A kéz azonos a krajcár szó lejegyzőjével – vö. *Confessionale*, xxi. r.

⁷⁰ A jegyzet hiányos, a margón az incunabulum újrakötésekor levágtak az írásból egy darabot. A hely, amihez a marginális íródott: „Si similiter talis exigisset vsuras ex contractibus vsurarijs a patre pupillorum factis tenetur ipse restitutionem si illi nolent.” (Xxi. v.)

⁷¹ *Das Ofener Stadtrecht*, articulus 295: „Man schol Von deß Rotes wegen verweser geben den Wasen vnnd iren gutter, dy nicht ander frewnt han, Eynem knaben vncz das er wirt czehn Iar alt Vnnd ayner diren vncz das werd czwelf Iar alt.” Vö. még a 223., 313., 371. cikkelyekkel.

A *bonus et diligens pater familias* a római jog kitétele, amelyet az egyház is átvett, azaz a kötelem, hogy a családfőnek megfelelő gondossággal kell eljárnia a rábízottakkal.⁷²

Pál bírót legtöbbször a bírói tisztséget jegyzetelte, összesen hat alkalommal. Két esetet már láttunk, amikor a hamis mérőeszközökről (xxxii. r), illetve az adósság behajtásáról szóló questióhoz tette ki a *judex* szót (xxxiv. v), a többi helyen a tisztségviselők kötelességével foglalkozó artikulások mellé írta oda: *iudex*.⁷³ Fontos megjegyezni, hogy ezek a helyek nem a bírák foglalkozására utalnak, a kapcsolat a *iudex* hivatalával gyakran aszszociatív. Pál bírót az előbb említett cikkelyekhez hasonlóan fontosnak ítélte, bár nem jegyzetelte, csak egy vonallal jelölte a görögül szóló fejezet margóján a xxiv. versón és a xxv. rectón lévő artikulusokat (*De presumptione, qui sibi libenter aliorum bonum ascribit*). Ugyanúgy lényegesnek találta azt a helyet, ahol Jacobus Philippus Bergomensis egy önálló fejezetben a világi bírák feladatairól értekezett (*A iudicibus secularibus*). Itt Pál bírót – a Gyöngyösi Kódex zöld tintájával – megjelölte a szöveget és egy auktoritást hozott fel a szabályok nyomatékosítására: *Scotus cum suis affirmavit* (liiii. r).⁷⁴ A kiemelt rész a bírói tévedések lehetőségéről szól, úgy látszik, Pál komolyan vette hivatását, lelkiismereti kérdést csinált belőle: *Si secundum allegata et probata licet contra veritatem iudicavit, sciens pro certo innocentem fore condemnatum varie in hoc sunt doctorum opiniones, sed in hoc Thomas potissimum iudicem excausatum habet, licet alij multi aliter sentiant* (liiii. r). Mindezekhez illeszkedik és bizonyosan a bírói hatalomra is utal a kódex egyik bejegyzése, egy idézet: *Si inquit ille sine flagello non exit, qui sine peccato venit, quomodo flagellis digni non erunt, qui huc cum peccato venerunt* (35v:2–4).⁷⁵

Pál bírót foglalkoztatta a bírói hivatás elnyerésének módja is: az általa megjelölt szakaszhoz kapcsolódik a *Decretum Gratian*iból vett, már korábban emlegetett citátum; a két *questio* azokról szól, akik magukat jelölik a méltóságra, nem pedig választatnak – ez a magisztrátus önjelölt tagjaira is érthető.⁷⁶

Fontosak a *Confessional*éban megjelölt szakaszok és ezek a feljegyzések, hiszen a legtöbb joggyűjtemény, így a *Budai jogkönyv* cikkelyei is bő teret szentelnek a bírót és a városi elöljáróság kötelmeinek.⁷⁷ Meghatározzák, hogy kik felelnek meg a választott

⁷² A magyar terminológia: *a jó gazda gondossága*.

⁷³ „Si in consilio suo ciuitatis existens aliquod malum consensit vel tacuit cum loquendo obuiare potuisset mortale peccatum.” (Xxxi. v.)

„Si in distribuendis officijs communibus propter amorem vel auaritiam se iniuste habuit indignos scilicet pro mouendo et probos refutando aut partialitate aut alia de causa mortalis peccati et tenetur est de damno.” (Xxxiii. v.)

„Si etiam aliquando conscius fuit, vt mala statuta vel leges inique conderentur, non solum mortale peccavit, sed et ad restitutionem damnificatis ex hoc obligatus est. Et si leges ille fuissent contra libertatem ecclesie excommunicatus est.” (Xxxv. r.)

⁷⁴ Az utalás a *Questiones in quartum librum sententiarum* XLVI. distinctiójára vonatkozik. Joannis DUNS SCOTUS *Opera omnia*, XX, Parisii, 1894, 395–488.

⁷⁵ GREGORIUS I, *Homiliae in Ezechielem*, PL, LXXI, 846a.

⁷⁶ *Quia sicut locus regiminis desiderantibus negandus est, ita fugientibus offerendus est*. GyK 35v:8–9.

⁷⁷ *Das Ofener Stadtrecht*, a 20-tól a 64-ig terjedő artikulusok.

tisztségnek, milyen erkölcsi feltételeket kell támasztani a város vezetőivel szemben.⁷⁸ Minden bizonnyal itt is erről van szó: Pál bíró azt gyűjtötte össze, milyen tulajdonságokkal kell rendelkezniük a városi elöljáróknak, hogyan kell ellátniuk hivatalukat.

Összefoglalva az eddigieket, meg kell állapítanunk, hogy a *Confessionale*-ba berótt jegyzetek egyike sem utal másra, mint – mai kifejezést használva – közigazgatási, bírói gyakorlatra. Teológiai fejtegetést sehol sem találunk.⁷⁹ Pál bíró az egyháziak vétkeit sem jegyzetelte, csak egyetlen helyen, ekkor – mint más bűnök esetében is többször – megismételte a margón a fejezetcímet: *de simonia* (xxix. v).

Több alkalommal – és ez igencsak természetes – visszaköszönnék a Jacobus Philippus Bergomensisnél olvasottak a *Gyöngyösi Kódex*-ben. Ezeknek a rokon helyeknek a felsorolásával vagyok még adós. A *Kilenc idegen bűn* előszámlálásában (15r:1–16v:24) a pater familias kötelességei is említettek. A *defensio* bűnéről szóló szakasz szerint *si patres familias qui tenent famulum et famulam simul peccantes in sua domo*.⁸⁰ Ez a *bonus et diligens pater familias* korábban taglalt törvényhelye.

A következő bűnnél (*peccatis non ob stare*) már a bírák és az elöljárók felelőssége együtt jelenik meg a családapáékéval. A *Gyöngyösi Kódex* forrása egyelőre ismeretlen, nem tudjuk eldönteni, hogy másolta-e a bűnök felsorolását Pál bíró, vagy csak jegyzetelt. Az azonban igen figyelemreméltó, hogy a szöveg egy ponton váratlanul kilép a korábbi leíró stílusból, az egyes szám harmadik személyű alakból. A felsorolás helyett megszólítja a bírákat, az elöljárókat és a családapákat, hogy tartsák távol a bűnöktől a nekik alávetetteket: *Qui filios vestros uel filias vestras turpia verba loqui et mala perpetare et ridetis et non prohibetis et vos patres familias familiam vestram, et vos Iudices et potens subditos vestros si impedire potestis talia et non facitis*.⁸¹

A bejegyzések alapján azt kell hinnünk, hogy Jacobus Philippus Bergomensis *Confessionale*-ját egy saját törvénykönyvvel nem rendelkező oppidum elöljárósága egyfajta joggyűjteményként használta, mégpedig világi bíraskodáshoz. Nézetemet megerősíti az is, hogy a gyónási segédkönyveket a bíraskodás megkönnyítése érdekében gyakran jogkönyvekkel kötötték egybe.⁸² A *confessionale*-k törvénygyűjteményként való használatá-

⁷⁸ Erről még: *Buda város jogkönyve*, közreadja BLAZOVICH László, SCHMIDT József, Szeged, 2001 (Szege-di Középkortörténeti Könyvtár, 17; a továbbiakban: *Buda város jogkönyve*), I, 69–80.

⁷⁹ Egyetlen artikulushoz tette Pál bíró a *peccata aliena* (*idegen bűn*) jegyzetet, a rablást tanácsoló, eltűró és nem jelentő emberekről szólóhoz.

⁸⁰ Javított szöveg – GyK 25v:17–18.

⁸¹ Javított szöveg – GyK 16v:6–10. A *patres familias* helyén a kódexben *patrerffamilias* áll.

⁸² Ilyen kézirat a *Gyöngyösi Kódex*-szel és a hozzá kötött ősnymtatványokkal egyidős, a 15–16. század fordulóján keletkezett, ma Erfurtban őrzött (Erfurt/Gotha, UFB Erfurt – Forschungsbibliothek Gotha) Cod. Chart. A 214. jelzetű kódex, amely egy *confessionale* után *Würzburg városának bírósági rendjét*, *Bamberg város jogkönyvét*, és egyéb jogi feljegyzések mellett a *Szász tükröt* is tartalmazza. A kódex leírása: Ulrich-Dieter OPPITZ, *Deutsche Rechtsbücher des Mittelalters*, II, *Beschreibung der Handschriften*, Köln–Wien, 1990, 535, (622). Megjegyzendő, hogy a szóban forgó *confessionale* nem olyan tételes bünfelsorolás, mint Bergomensisé, hanem egyfajta lelki tükör, egy a bűnökről szóló traktátus a gyónó és a gyóntató számára – vö. P. EGINO WEIDENHILLER, *Untersuchungen zur deutschsprachigen katechetischen Literatur des späten Mittelalters*, München, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1965 (a továbbiakban: *Deutschsprachige katechetische Literatur*), 101–120.

ra nemcsak a 16. századból vannak példák, hanem már a 13.-ból is.⁸³ Az államigazgatásban egyébként elengedhetetlen volt a kánonjog ismerete is.⁸⁴

Katekétikai írások

A *Gyöngyösi Kódex* jelentős részét foglalják el Pál bíró katekétikai feljegyzései a kilenc idegen bűnről, a Szentlélek elleni bűnökről, a négy égbe kiáltó bűnről, a Szentlélek hét ajándékáról valamint a nyolc boldogságról.⁸⁵ Ugyanebbe a körbe tartozik még a *Modus confitendi* is (a hatodik kéz írása), azon a jogon, hogy a gyónási tükör felsorolja a *Tízparancsolatot* és a hét főbűnt.

Katekétikai szövegek számos kódexben fordulnak elő Magyarországon,⁸⁶ de a ránk maradt magyar nyelvemlékekben kevés bűnlajstromot találunk. A legteljesebb a *Székegyudvarhelyi Kódexé* Nyújtódi András fordításában,⁸⁷ majd a *Nagyszombati Kódexé*, azt követi a *Nádor-kódexé*, meglehetősen hiányos viszont a *Peer-kódex* töredékében hagyományozott szöveg.⁸⁸ A *Gyöngyösi Kódex* bűnjegyzéke is csonka, pontosabban szerkesztetlen abban az értelemben, hogy több eleme hiányzik, még akkor is, ha ezek részben megtalálhatóak a gyónási tükörben.⁸⁹ A *Modus confitendi* azonban már nem Pál bíró írásában maradt ránk, nem láttunk olyan szándékot, hogy a bűnök teljes tükkrét össze akarta volna gyűjteni jegyzeteiben.

A *Nagyszombati Kódex* bűnlajstroma egyszerű felsorolás. Kolostori használatra készült, bizonyosan oktatás céljára. Erre utal az is, hogy a rendszerező bűnfelsorolás előtt megtalálható a *Hiszkegy*, a *Miatyánk* és az *Üdvözlégy Mária* magyarázata. Ezek az

⁸³ Szuromi Szabolcs Anzelm szíves közlése. Megjegyzendő emellé, hogy a valláserkölc és a világi jog fel fogása azonos volt az egyes bűnökről. Jól látható ez a *Szász tükör* egyes artikulusaiban is, amelyek szinte szó szerint egyeznek a *Confessionale* felsorolásaival. Eike von REPGOW, *A Szász tükör*, kiad. BLAZOVICH László, SCHMIDT József, Szeged, Pólyai Elemér Alapítvány–Csongrád Megyei Levéltár, 2005 (a továbbiakban: *A Szász tükör*). Ilyen például a vámról és a kiséretről – II. 27 § (178) – valamint az okozott kárról – II. 40 § (184) – szülő artikulus. Vö. *Confessionale* az útvámról (xxxiv. r) és a vadász okozta kárról (xxxv. r).

⁸⁴ KÖRMENDY Kinga, *A 14–15. századi bolognai egyetem könyvkultúrájának egy magyar vonatkozású kódexe = Tanulmányok a magyarországi egyházjog középkori történetéről: Kézírtos kódexek, zsinatok, középkori műfajok*, szerk. ERDŐ Péter, Bp., Szent István Társulat, 2002 (Bibliotheca Institutii Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae, III, Studia, 3), 205.

⁸⁵ *De novem peccatis alienis* (15r:1–16v:24), *Peccata in Spiritum Sanctum* (17r:1–30), *Quator peccata claustrantia in caelum* (17v:1–24), *De septem donis Spiritus Sancti* (18r:1–20v:6), *De octo beatitudinibus* (28r:1–28v:24).

⁸⁶ Richard NEWHAUSER, *A Catalogue of Latin Texts with Material on the Vices and Virtutes in Manuscripts in Hungary*, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 1996 (Gratia: Bamberger Schriften zur Renaissanceforschung, 29). A katalógus nem ismeri a *Gyöngyösi Kódex*nek a bűnökkel és erényekkel foglalkozó latin nyelvű szövegeit.

⁸⁷ Nyújtódi András ferences szerzetes klarissza apáca húgának, Juditnak fordította le a *Fundamentum aeternae felicitatis* című munkát. *Székegyudvarhelyi Kódex*, kiad. és jegyzetek N. ABAFFY Csilla, Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1993 (Régi Magyar Kódexek, 15), 14.

⁸⁸ *Nagyszombati Kódex*, 361:8–366:10; *Nádor-kódex*, 345r:6–348r:6 – vö. VARGHA Damján, *A legrégebb magyar bűnjegyzék forrása*, ItK, 1914, 36–42. *A Peer-kódex töredéke = Nyelvemléktár*, II, VIII–IX.

⁸⁹ A katekétikai írásokról: *Deutschsprachige katechetische Literatur*, 25–101.

imák és a bűnlajstromok egységes szöveggyűjteményt képeztek, hiszen a szülőknek, a keresztszülőknek – és természetesen az egyháznak – meg kellett őket tanítania a gyermekeknek, hogy útmutatójuk legyen az üdvözüléshez vezető úton.⁹⁰ A falusi és székes-egyházi iskolákban is hasonló latin – nem ritkán hexameterbe szedett – szövegeken oktatták a hittant, de még a már a tanítók keze alól kikerült diákok is szívesen írták le és olvasták a bűnökről és erényekről szóló elmélkedéseket.⁹¹ Ezeknek a textusoknak a szöveggyűjteményhez való viszonya változatos, éppen úgy megjelennek egyházi, kolostori kéziratokban, mint világi kódexeiben.⁹²

A Pál bíró összegyűjtötte és másolta szövegek annyiban térnek el az eddig említettek-től, hogy azok olyan hosszabb, skolasztikus felosztású traktátusok kivonatának tűnnek föl, amelyek egy művelt férfi olvasmányául szolgálnak, hitéletét erősítik. A *Gyöngyösi Kódex* katekétikai szövegeinek forrásául nem azok a könyvek szolgáltak, amelyekkel a kódex egybe volt kötve.⁹³ Elképzelhető, hogy Pál bíró már kész kivonatokat másolt, hiszen például a nyolc boldogság szövegében többször is olyan hibákba botlunk, amelyek egyértelműen másolásakor keletkezettek.⁹⁴ Érdeklődésére jellemző, hogy a kódexszel egybekötött, többnyire csak *Poenitas* cítként emlegetett gyónási segédkönyvbe is sűrűn rótt marginálisokat.⁹⁵ Jegyzetelésének módja azonban eltér attól, ahogy a *Confessionalis*ban kivonatolt; sehol sincsenek a margón olyan függőleges vonalak, amelyek a hosszabb olvasmány kiemelésére szolgálnának, és itt nem találunk magyarázó észrevételeket sem, csupán a szöveget követő, emlékeztető summázatok sorjázna a lapszéleken.

Mindjárt az első marginális, *satisfactio consistit in tribus* szó szerinti idézete a könyv szövegének.⁹⁶ Még ugyanezen a lapon a *Si vis ut deus dimittat tibi peccata tua, tunc tu dimitte illis qui contra te excesserunt* mellé ez a megjegyzés kerül: *dimittere debemus iniurias* (6r). Ugyanígy esszenciája a *Si vis penitere delicta, tunc debes derelinquere mala consortia et tumultum populi, quia tumultus ut frequenter vituperandus est* mondatnak a *verus penitens dereliquit mala consortia*.⁹⁷

⁹⁰ HEINRICH VON LANGENSTEIN, *Erchantnuzz der sund*, Hrsg. P. Rainer RUDOLF, Berlin, Erich Schmidt Verlag, 1969 (Texte des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit, 22), 13.

⁹¹ MÉSZÁROS István, *Középkori hazai iskoláskönyvek*, MKSz, 1986, 117–118, 113; NÉMETH András, *Közép-európai verses Tízparancsolat egy 15. századi esztergomi iskoláskönyvben*, MKSz, 2007, 1–21.

⁹² *Deutschsprachige katechetische Literatur*, 204–206.

⁹³ Hugo de Sancto Caro *Expositio missae cum aliis tractatibus*ában megtalálható a *Miatyánk*, a nyolc boldogság, a négy égbe kiáltó és a hét főbűn leírása és magyarázata. A bűnök leírása a *Poenitas* cítkóban szintén megvan.

⁹⁴ Ilyen hely: a *Qui peccata sua plangit* szövegrészt két sorral feljebb már leírta, majd észrevéve a hibát kitörölte a leírtakat. A hiba forrása az volt, hogy elnézte a sort, valamint a később következő szavak is befolyásolták. GyK 28r:14–16. Hasonló tévedés még egy szó elnézése – GyK 28v:19.

⁹⁵ *Summa penitentiae*, Nürnberg, 1490–1491. MTA Könyvtára, Kézirattár, jelzete: Inc. 359. Itt jegyzem meg, hogy HUGO DE SANCTO CARO *Expositio missae cum aliis tractatibus* – [Nürnberg, 1494–1495], Inc. 357 – című művébe nem Pál bíró tett bejegyzéseket, a kéz későbbi.

⁹⁶ *Summa penitentiae*, számozatlan 6r. A továbbiakban nem jelzem a számozatlanságot; a számozásnál figyelembe vettem az első üres levelet is.

⁹⁷ További marginálisok: 7v: *honor est spernendus*. 9r: *cause incitantes ad contricionem*. 9v: *poena inferni; utilitas contritionis*. 10r: *confessio debet habere istas condiciones; vtrum confitens humilitatis causa se dicat*

Az itt és a jegyzetekben felsorolt emlékeztetők egyszerű kivonatai a szövegnek. A kiemelések egyike sem magyarázza, bővíti teológiai fejtegetéssel az olvasottakat úgy, mint ahogy azt a *Confessionale* marginálisainál tapasztaltuk, ott Pál bíró és két társa többször is jogi vonatkozásokkal egészítették ki az emlékeztetőket. Laikus érdeklődésére utalhat az is, hogy Pál bíró emlékeztetőt tett a szakasz mellé, amely azt tárgyalja, ki gyóntathat szükség esetén,⁹⁸ viszont a kimondottan papoknak szóló, a gyóntatást megkönnyítő rövid memoritereket a jegyzetelés során figyelmen kívül hagyta.⁹⁹

Grammatikai bejegyzések

A *Szent László-éneket* és a *Mátyás-émlékdalt* lejegyző első kéz írásában fennmaradt melléknévfokozás valamint a tulajdonnevek többes számáról szóló szabályok (3v:5–16 és 34r:10–29)¹⁰⁰ forrása ismeretlen. A szöveg első pillantásra talán azonosnak tűnhet Donatus *Ars minor*jával, ám nem egyezik a nyelvész írásaival. Legnagyobb meglepetésre azonban egy *Ars minor* átdolgozásában rábukkantam arra a memoriterre, amelyet a melléknévfokozás oktatásához alkottak meg, és amely egy Donatus variánsban sem szerepel.¹⁰¹ A séma azonos a *Gyöngyösi Kódex* formulájával – a példaként választott szó viszont nem. A meglepetés persze nem az átdolgozás, hanem az a kódex volt, amely a szöveget tartalmazza, az tudniillik a *Liber institutionis imperatoris Maximiliani I.*, azaz I. Miksa gyermekkori tankönyve.¹⁰²

A *Gyöngyösi Kódex* memoriterével egybecsengő szöveg így hangzik: *In masculino genere nominativo hic felix felicior felicissimus. In feminino genere nominativo haec felix felicior felicissima. In neutro genere nominativo hoc felix, felicius, felicissimus.*¹⁰³ A *Gyöngyösi Kódex* példaszava a *fortis* illetőleg a *dexter*.

Minden bizonnyal nincs közvetlen kapcsolat a két kódex között, az azonosság magyarázata az lehet, hogy a megszokott iskolai gyakorlatból szivároghatott be a memoriter formulája a *Liber institutionis*ba, számtalan kisiskolás így bifláza a melléknévfokozást.

esse reum; confessione divinatur. 11v: quotiens confiteat cui et quando. 12r: in necessitate cui confiteatur. 12v: qualis debet esse confessor; peccata duplicia sunt carnalia et mentalia. 13r: riulus deterior est fonte. 13v: superbia. 14r: Invidia; ira; accidia. 14v: gula; Avaricia; luxuria. 15r: de nocturnali pollucione; vitrum pollucio sit peccatum ut non. 15v: peccata clamancia. 16r: penitencia. 16v: vere penitentem multa bona sequuntur. 17r: remedium contra superbiam.

⁹⁸ A kutatás számára mindig is gondot okozott annak megállapítása, hogy kinek szólnak az olyan traktátusok, mint a *Poenitas cito*. Egy latin és német nyelvű *confessionale* közönségét azért gondolják laikusnak, mert azt tárgyalja, hogyan és ki keresztelhet veszély esetén. Vö. *Deutschsprachige katechetische Literatur*, 206.

⁹⁹ Vö. uo.

¹⁰⁰ A kódex közrebocsátója meggyőzően bizonyítja, hogy a két levél eredetileg egymással szemben volt. *A Gyöngyösi Kódex hasonmás kiadása*, 9–10.

¹⁰¹ Aelius DONATUS, *Ars grammatica = Grammatici Latini*, ed. Henric KEIL, Hildesheim, Georg Olms Verlagsbuchhandlung, 1961, IV, 365–402.

¹⁰² *Ein Lehrbuch für Maximilian I: Faximileausgabe des Codex Ser. N. 2617 der Österreichischen Nationalbibliothek in Wien*, ed. Otto MAZAL, Salzburg, 1981.

¹⁰³ *Liber institutionis imperatoris Maximiliani I.*, fol. 2v – GyK 3v:5–9; 3v:14–16.

Az, aki *ad usum delphini* átdolgozta Donatust, ismeretlen ugyan, azonban az I. Miksa számára készült tankönyv számos szálon köthető a bécsi domonkos kolostorhoz.¹⁰⁴

Megjegyzendő, hogy amíg az előbb közölt memoriter az alapfokú ismeretek megszerzését segítette, addig a feljegyzés a tulajdonnevek többes számáról már magasabb ismereteket feltételez, nyelvfilozófiai kérdéseket tárgyal. A középkorban használatos latin tankönyvek – Donatus és az igen elterjedt Priscianus – nem érintik a kérdést.

II. Magyar nyelvű szövegek

Salve lux mundi

Pál bíró írásában maradt ránk egy áldozás előtti rövid fohász (14r:1–4):

Idvezlégý ez világnak vigassága!
Idvezlégý atyának szent ígéje!
Idvezlégý bizony áldomás!
Idvezlégý élő test!
Idvezlégý élő istenség!
Idvezlégý bizony ember, Jézus Krisztus! Ámen

Ez a *Hortulus Animae* egyik imájának felel meg. A hosszabb verses szövegnek, az *Ave Christe, immolate in crucis arának* csak két sora van meg a magyarban: *Salve lux mundi, verbum patris, hostia vera / viva caro, Deitas integra, verus homo*.¹⁰⁵ Az imádság azonban jóval korábbi a *Hortulus Animae* idézett kiadásánál, már egy 1450 környékén írott bajor nyelvjárású kódexben is megtalálható. Az ottani német szöveg magyarázatot adhat a magyar fordítás eltérésére a latintól, tehát arra, hogy minden sor *Idvezlégý* formulával kezdődik. A magyar fordítót felmenti az önkényesség vádja alól az, hogy a német variáns is ezt használja minden megszólítás előtt: *Gegrust seistu licht der werlt, gegrust seistu wort des vatters, gegrust seistu ganze gothait, gegrust seistu wares opffer, gegrüst seistu lebentiges flaisch, Du warer got, und mensch piz mir gnedig und parmherczig*.¹⁰⁶ Feltételezhető, hogy volt olyan latin előképe a német szövegnek, amelynek minden megszólítása *Salvéval* kezdődött, de az is, hogy a németben bővült az ima.

¹⁰⁴ Isnard W. FRANK, *Leonhard Humpichler O. P. Theologieprofessor und Ordensreformer in Wien*, Archivum Patrum Predicatorum, 1966, 313–383; ROLLAND, *Studien zur Buchmalerei für das Wiener Dominikanerkloster = Handschriften, Historiographie und Recht*, Wien, 2002, 153–166.

¹⁰⁵ *Hortulus Animae*, 1513, fol. 164. Az ima közkedveltségét jelzi egyébként, hogy Josquin Desprez egyik motettájának második része is erre a szövegre épül. Helmuth OSTHOFF, *Josquin Desprez*, Zutzing, Verlag bei Hans Schneider, 1965, II, 96. Az imát korábban egy antifóna fordításának tekintették, egy másik változatot, a *Nádor-kódexét*, szekvenciának: FRICK József, *A középkori magyar himnusz-költészet*, Kolozsvár, 1910 (a továbbiakban: *A középkori magyar himnusz-költészet*), 51. Az idézett műben a latin forrás szövege is eltér a magyartól: *Salve, salve mundi verbum, verbum patris Hostia vera, viva caro, Deitas integra, Deus et homo*.

¹⁰⁶ Universitätsbibliothek Heidelberg, Cod. Pal. Germ. 472, 122r:b–122v:a; a kódex leírása.

Nem lehet eldönteni, hogy melyik nyelvből fordították a magyar fohászt. A német kapcsolat mellett szólhat az, hogy a ma Heidelbergben őrzött kódex a 15. század végén egy családi bejegyzés szerint egy ideig bizonyosan a Felvidéken tartózkodott, mégpedig Schemnitzben, azaz Selmecebányán,¹⁰⁷ így elképzelhető egy erre a vidékre kiterjedő szövegahagyományozódás.

Biztosra vehető, hogy amikor Pál bíró bejegyezte a *Gyöngyösi Kódex*be az imát, a szöveg már hosszabb ideje használatban volt, hiszen a vers már romlás jelét mutatja: *wigassaga* áll a helyes **wilagossaga* helyén.¹⁰⁸ A fordítás szolgai, egy helyen csúszik be egy, sem a latinban, sem a németben nem meglévő szó: *Iduezlegy atyana* szent *ygeye* – a jelző valószínűleg a másolások során került a szövegbe.

Az ima elterjedtségét mutatja, hogy a *Nádor-kódex* is őrzi az oráció egy másik fordítását (341r:15–20), azonban itt nem áll minden egyes megszólítás előtt üdvözlő formula, a forrás egy másik szövegahagyomány tagja.

Szent Brigitta tizenöt imája

A szintén magánáhitatot szolgáló, közkedvelt imasorozat, az *Orationes Sanctae Brigittae* a *Gyöngyösi Kódex* második keze (GyK 4r:1–11v:23)¹⁰⁹ és kisebb részben Pál bíró írásában (12r:1–12v:25) is fennmaradt. Az itt olvasható imasorozat egy szövegcsoporthoz tartozik, ugyanannak a fordításnak a másolatai, közülük – a kéziratok keletkezési rendje alapján – a *Gyöngyösi Kódex* szövege a legidősebb, fiatalabb a *Pozsonyi* és a *Thewrewk-kódex* másolata.¹¹⁰ A szövegcsoporthoz tartozik még a *Lázár-* és a *Czech-kódex* is, ám ezek az eredeti, a 15. század közepéről származó fordítás átdolgozott változatai.¹¹¹ Az oráció másik fordítása hagyományozódott a *Gömöry-*, *Kriza-*, *Winkler-kódex*ben; többen egy másik fordítás némileg átdolgozott variánsának látják ezeket a szövegeket.¹¹²

¹⁰⁷ *Item deß Wolfgang Rechnizer dochter Margareta ist gepornn worden am sambstag Nach allermansfaschan tag auff den abent auff der Schemnytz zbischen sechssen und syben. Im 1501 Jar got geb uns gelugk und hayll* – Wolfgang Rechnitzer selmecebányai bányatulajdonos volt és feltehetően a Fuggerek magyarországi bányaugyeit intézte. Vö. Peter RATKOS, *Povstanie banikov na Slovensku roku 1525–1526*, Bratislava, 1963, 279; Peter KLAUS, *Die Fugger in der Slowakei*, Augsburg, 1999. A kódex a Fuggerek hagyatékából került a Codices Palatini elnevezésű gyűjteménybe.

¹⁰⁸ Nem képzelhető el az elegáns „világnak világa” fordítás, hiszen akkor nem következhetett volna be a kódexben található szövegromlás. Magyarázható volna persze a németből is, ahol a „licht” helyére csúszott volna be a „lust” szó a latin *desiderium* jelentésében. Vö. Jacob und Wilhelm GRIMM, *Deutsches Wörterbuch*, Leipzig, S. Hirzel, 1885, VII, 1314.

¹⁰⁹ A *Gyöngyösi Kódex* kiadói a 11. levélnél elvették az r–v számozást; A *Gyöngyösi Kódex* hasonmás kiadása, 84–85.

¹¹⁰ A Brigitta-orációkról: LÁZS Sándor, *Szövegahagyományozódás középkori magyar nyelvű kódexeinkben*, kandidátusi értekezés kézírata, Bp., 1991, MTAKK D 15.552 (a továbbiakban: *Szövegahagyományozódás*).

¹¹¹ *Szövegahagyományozódás* 81–114.

¹¹² BÁRDOS Gy. József, *Szent Brigitta tizenöt imádsága kódexeinkben*, Bp., 1903 (a továbbiakban: *Szent Brigitta tizenöt imádsága kódexeinkben*), 70; *Gömöry-kódex*, kiad., jegyzetek HAADER Lea, PAPP Zsuzsanna, Bp., MTA Nyelvtudományi Intézete, 2001 (Régi Magyar Kódexek, 15; a továbbiakban, ha a kiadást idézem:

A kódexeket a bennük előforduló azonos hibák ellenére biztosan nem egymásról írták.¹¹³ A *Gyöngyösi Kódex* hibái nem ismétlődnek a *Pozsonyi Kódex*ben, emezéi pedig nem jelentkeznek a *Thewrewk-kódex*ben. Feltűnő, hogy a kéziratokban egységesen ugyanazokon a pontokon vannak kihagyások, másolási hibák.¹¹⁴ Mindez arra mutat, hogy olyan közös kéziratot használtak mintapéldányként, amelyben zavarok, nehezen olvasható helyek voltak.

A *Gyöngyösi Kódex* orációsorozata szoros külalaki, szövegtagolási azonosságokat is mutat a *Pozsonyi Kódex*ével. Azokon a helyeken, ahol a *Gyöngyösi Kódex* scriptora központosási jelet – kettőspontot vagy virgát – tesz ki, ott a *Pozsonyi Kódex* párhuzamos szövegének másolója, Mihály deák nagybetűt használ.¹¹⁵ Az azonosságok nagy száma – az esetleges különbözőségek ellenére – ismét arra mutat, hogy mintapéldányuk azonos vagy nagyon hasonló kézirat lehetett.

A *Gyöngyösi Kódex* második keze – ő másolta a Brigitta-imádság legnagyobb részét – és a *Pozsonyi Kódex* első keze, azaz Mihály deák, az úgynevezett kancelláriai helyesírást alkalmazta, azaz azt a hangjelölést, amely a hiteleshelyek oklevélkiállítói gyakorlatában keletkezett.¹¹⁶ A két scriptor ortográfiájában egy korábbi és a szinkron kancelláriai írás-gyakorlat keveredett. A továbbélő 13–14. századi kancelláriai helyesírás Kniezsa István

A Gömör-kódex hasonmás kiadása), 70–71. Vö. ehhez még *A Gyöngyösi Kódex hasonmás kiadása*, 19 – bár megjegyzendő, hogy a *Szöveggyűjtemény-összeállítás* című munkámra való hivatkozás teljesen téves, az idézett lapokon nincsen szó sem a *Winkler*-ről, sem a *Gömör-kódex*ről.

¹¹³ Mindhárom kódexben helytelenül szerepel egy szakasz, a **téged keresztfán függettet*. A másolók azonosan adják, a tárgyrag helyett zöngés változatot hoznak: *teged kereszt fan függetted* (GyK 8v:16–17), *teged kereszt fan függetted* (PK 7r:5–6), *teged kereszt fan függetted* (ThK 9v:14–15). Ha több kódex azonos szövegét idézem, akkor az átírást alkalmazom.

¹¹⁴ Tarnai Andor módszerét követve érdektelennek veszem az olyan interpolációkat, mint a *nagy* és a *szent* jelzők, ezek a másolók betoldásai. Vö. TARNAI Andor, „A magyar nyelvet írni kezdik”: Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon, Bp., 1984 (a továbbiakban: *Irodalmi gondolkodás*), 231–239. A *Pozsonyi Kódex*ből hiányzik egy sornyi: „te szent fogantatótól fogva” (GyK 4v:2–3, ThK 1v:3), a *Thewrewk-kódex*ből: „emberi állatnak idvességéért” (GyK 4r:19–20, PK 2r:9–10); egyértelműen másolási figyelmetlenség az „és fáradtságos epeségedről” (GyK 4v:1–2, PK 2r:12–13) kihagyása, mert a *Thewrewk-kódex* szövegében itt egyeztetési hiba mutatkozik. További kihagyások: „taszigáltatol vala” (GyK 5r:13–14, PK 3r:10–11) és „nyakon verettetél vala” (GyK 5v:2, PK 3r:19–3v:1). Egy sor, a latin szövegben is szereplő *ad columnam ligabaris – khe ozlophoz khetzettel wala* (3v:1–2) csak a *Pozsonyi Kódex*ben olvasható, ez folytatása az előbb a *Thewrewk-kódex*ben hiányolt „nyakon verettetél vala” szövegnek. A *Pozsonyi Kódex* szövegéből hiányzik: „hagypálnak, kermekvel szaggatának” (GyK 5v:21–22, ThK 4r:9–10) – rögtön itt zavar van a *Gyöngyösi Kódex*ben: *egyb<en> nemw* áll a helyes „egyéb nemű” (PK 5r:6, ThK 4r:12) helyett. A *Thewrewk-kódex* szövege pár sorral feljebb (4r:9) javított.

¹¹⁵ GyK 4r:19 *zereteje merth* – PK2r:7 *szereje Merth*; GyK 4v:4 *wallal* – PK 2r:14 *wallal* /; GyK 4v:6 *Emlekezjel* (rubrummal jelölve) – PK 2r:17 *Emlekezzel*; GyK 5r:2–3 *wanna: tennen* – PK 2v:17 *utanna Tennen*; GyK 7r:17–18 *wlna: hala adatlansagok mya* – PK 5v:1 *volna Artatlansagot mya* (ez Mihály deák egyik íráshibája); GyK 7v:2 *neky: Ez nap* – PK 5v:8 *neki Ez nap*. A példák az egyezésre szaporíthatóak volnának, az elv bemutatására azonban nyilván ennyi is elegendő.

¹¹⁶ A kancelláriai hangjelölés kialakulásáról: Kniezsa István, *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*, Bp., 1952 (a továbbiakban: *Helyesírás-történet*), 9 ssk. Kniezsa elméletét és rendszerét mindmáig helytállóan tartják, FARKAS Vilmos (*Helyesírásunk hangjelölés-rendszerének története*, Bp., 1971, 7) sem vonja kétségbe elődje eredményeit, csak finomítja azokat.

kutatásai szerint „sok esetben a korabeli – tehát a 16. századi – kancelláriai gyakorlat hatása alá került”, mint azt például a *Gyöngyösi Kódex* második és a *Pozsonyi Kódex* első kezének jelölésmódja mutatja.¹¹⁷ Következtes kancelláriai helyesírásuk¹¹⁸ arra enged következtetni, hogy Mihály deák és a *Gyöngyösi Kódex* ismeretlen írója azonos írásgyakorlat hatása alatt állt, ezek alapján feltételezhetően hiteleshelyi, kancelláriai környezetben tevékenykedtek.¹¹⁹

A két kancelláriai helyesírás keveredésének oka leginkább az lehet, hogy mindkét scriptor olyan korábbi, kancelláriai helyesírással lejegyzett szöveget másol, amelynek helyesírási rendszere átsejlik ortográfiájukon.¹²⁰ A két kódex íráshibáinak elemzése segíthet bizonyítani a sejtést.

Szent Brigitta orációinak első monográfusa úgy vélte, hogy a *Gyöngyösi* és a *Thewrewk-kódex* közös íráshibát tartalmaz, az ott olvasható *edessegest weelek bekeelwen* (GyK 4v:14–15) megismétlődik majd a *Pozsonyi Kódex* előkerülő kéziratában; a csak másolat alapján megjelent kiadásban ugyanis ez áll: *edesseges welek bezelwen*.¹²¹ A megkerült *Pozsonyi Kódex* szövege azonban megegyezik a *Nyelvmléktárral*.¹²² Mi lehetett akkor mégis a helyes alak? A latin szöveg variánsai alapján mindkét magyar változat elképzelhetőnek tetszik.¹²³ Az *osculando* „békélvén” fordítása szokványos, mélyen gyökerezett a magyar egyházi szókincsben, több kódexünk is ismeri.¹²⁴ Ekkor azonban még nincs magyarázat a *Pozsonyi Kódex* „beszélvén” szavára, a *consolando* nem ennek megfelelője.¹²⁵

Nyilvánvaló, hogy nem a *Gyöngyösi* vagy a *Thewrewk-kódex* másolója tévedett, hanem a *Pozsonyi Kódex* Mihály deákja nézte el mintapéldányát: **becelven* változat lehetett előtte; hasonló korábbi hangjelölésre a későbbiekben még lesz példa. Mihály deák talán nem ismerte a kifejezést és *beszélvénként* oldotta fel a mintát. Ez esetben viszont

¹¹⁷ *Helyesírás-történet*, 145.

¹¹⁸ Ellenpróbaként az azonos szövegű *Thewrewk-kódex* kínálkozik, amelynek helyesírása már csak részben tükrözi a kancelláriai gyakorlatot.

¹¹⁹ Ennek természetesen ellene lehetne vetni, hogy a *Példák könyve* harmadik kezének hangjelölési rendszerre hasonló, jóllehet – más kódexmásolókkal egyetemben – az a scriptor bizonyosan nem kancelláriai környezetben működött. Az előtte lévő minta azonban lehetett kancelláriai helyesírási kézirat, ennek hatása tükröződik az íráson. Vö. *Helyesírás-történet*, 144 skk.

¹²⁰ Vö. *Szövegghagyományozás*, 97 skk. A *Gömöry-kódex* kiadói úgy vélik, a helyesírás-történeti vizsgálódás nem elegendő az első fordítás korának megállapításához, jóval biztosabb volna egy morfológiai; *A Gömöry-kódex hasonmás kiadása*, 7. A nehézség csak az, hogy a szóalakok pontosan őrződnek, nem változnak a másolatokban, a scriptor a mintapéldányt csak hangjelölésében alakítja a saját helyesírásához. Vö. ehhez LÁZS Sándor, *A megkerült Pozsonyi Kódex és Szegedi Antifonale, valamint két elkallódott kézirat*, MKsz, 2006 (a továbbiakban: *A megkerült Pozsonyi Kódex*), 155–159.

¹²¹ *Nyelvmléktár*, XIII, 105:17, PK 2v:8; *Szent Brigitta tizenöt imádsága kódexeinkben*, 34–35.

¹²² *A Pozsonyi Kódex lappangásáról: A megkerült Pozsonyi Kódex*, 146–148.

¹²³ *A Szent Brigitta tizenöt imádsága kódexeinkben* közli a latin variánsokat: *eos consolando* illetve *eos osculando* – i. m., 31–32.

¹²⁴ *Virginia-kódex* 9v:8 – *bekelkedenek*, *Winkler-kódex* 53r:8–9 – *bekelkedwen*. A premontrei *Lányi-kódex*, *Nyelvmléktár* VII, 343:38 – *Bekelnj*.

¹²⁵ A latin igenév pontos fordítása csak a *Lázár-kódex* Brigitta-imádságában bukkan fel: *oket megvigasztalad* (79r:11–12).

valamilyen előzményének kellett lennie az olvasatnak. A legvalószínűbb, hogy a mintapéldányban, legalábbis többnyire, **fc* jelölte az *s* hangot, a mai *sz* betűt. Mihály deák hibásnak tartva a **becelven* alakot úgy vélhette, kifejejtődött a *c* mellől az *f*, és javított: így kerülhetett másolatába a *bezelwen* szó.¹²⁶

A hipotézist – hogy tudniillik a mintapéldány az *s* hangot *f*-sel vagy *fc*-vel jelölte – további példák erősítik. Két alkalommal nem írta át a saját helyesírására, csak lemásolta az előtte lévő egyes szám második személyű igealakot: *kajaltas wala* (7r:9) illetve *orzaglas* (11r:12), s tette értelmetlenné a szöveget.¹²⁷

Hasonló lapszussal az íráshibákban egyébként nem bővelkedő Gyöngyösi Kódexben is találkozunk: *bynben kemenseges lakosasokeert* (7r:17–18) – írja a másoló.¹²⁸

A középkori szövegekben szokásos hiba jelentkezik a Pozsonyi Kódex egy helyén, Mihály deák a *c*-t *t*-nek olvasta és másolta a többszörösen romlott szövegű *Artatlansagot mya vagy bewben kemenseghes lakozasokeerth* (5v:1–2) szövegben.¹²⁹ Az eredeti hangjelölés őrződött meg viszont a *test zerent lelech zereneth* (6r:12–13) fordulatban. Az elírások arra mutatnak, hogy a mintapéldányban a *c* jelölte a *k* hangot.

A Gyöngyösi és a Pozsonyi Kódex az *i* hangot *y*-nal, a *v*-t, az *ü*-t pedig *w*-vel írta. Feltűnő ingadozást látunk azonban ezeknek a hangoknak a jelölésében a két kódex egyes helyein,¹³⁰ néhol azonosan jelölik a másolók a hangokat,¹³¹ jelesül az *i*-*i*-t *i*-vel, az *ü*-t és a *v*-t *u*-val. Mindez arra utal, hogy az eredetiben az *i*, illetőleg az *u* jelölte ezeket a hangokat. Látszólag ellentmond ennek a feltételezésnek a Pozsonyi Kódex egyik hibája. A tizenötödik imádságban ezt találjuk: *mirra fanak ew nylawal* (10v:10–11), a másik két kéziratnak ugyanezen a helyén a latinhoz jobban illő „nyalábja” áll.¹³² A hiba lehetséges forrása, hogy Mihály deák a mintapéldány *b*-jét *v*-nek olvasta,¹³³ és írta át a számára feltehetően ismerősebb „nyilával” alakra. Feltűnő azonban, hogy Mihály deák a kódex elején gyakorta jelöli *v*-vel a *v* hangot.¹³⁴ *velagi* (2r:5), *voltod*, *vilagnak* (2r:9) *vallal*

¹²⁶ Pál bíró írásában háromszor fordul elő az *sc* jelölés: *menyorscagbeli* (14r:11), *sentsseges angeli* (22v:17–18), *thermescehet* (26v:1). Az első előfordulás lehet az egyházi hagyomány következménye, a másik kettő szintén a korábbi hangjelölési hagyomány befolyása alatt áll.

¹²⁷ A szó végén természetesen kerek *s* betű állt, azt írják át a másolók a másik két kéziratban helyesen „kajaltasz vala” és „orszaglasz” formára. Hasonló figyelmetlenség még a Pozsonyi Kódexben: *dychiredbe Lassalak ez mind ez te sok yo tetelewdrewl ... halat adhassak* (11r:2–5), ahol az „és”-t mutató névmásként írta át. További tévedés a *zerelmedrewl* (PK 4r:1) alak, amely a másik két kódexben helyesen *serelmedrel* formában szerepel (ThK 5r:1, GyK 6r:13).

¹²⁸ A Pozsonyi és a Thewrewk-kódex egyöntetűen a „lakozásokért” olvasatot adja.

¹²⁹ A helyes szöveget a Gyöngyösi Kódex tartalmazza: *hala adatlansagok mya* (GyK 7r:17–18, ugyanígy ThK 6v:15–16). A rag *k* értékű *c*-jét olvasta félre Mihály deák.

¹³⁰ *Gjenyerusege* (GyK 8r:23), *wruossagnak* (GyK 9r:13), *zyembe* (PK 8v:5–6) – egyébként: *zywemben* (PK 8v:7–8), *zywemben* (GyK 10r:12), *ziuemeth* (GyK 12r:2), *ziuem* (GyK 12r:6), *fohazkoduau* (GyK 12r:12), *yrgal-massagoduau* (GyK 12r:15), *lelekuel* (GyK 251:18). Ez a hangjelölés az orációsorozat végén válik általánossá.

¹³¹ *Athyaual* (GyK 12r:17), *Atyaual* (PK 11r:11).

¹³² *Ew nyalaba* (GyK 11v:22), *o nyalabya* (ThK 15v:8).

¹³³ *V* hangértékű *v* a Gyöngyösi Kódexben található: *vegezetyn* (GyK 10v:10).

¹³⁴ Vö. *A megkerült Pozsonyi Kódex*, 155–159.

(2r:14) – ez az írásmód azonban a másolás előrehaladtával elmarad és szinte egyöntetűen a *w* – tehát korának helyesírási gyakorlata – veszi át a szerepét.

Egy furcsa hibája a *Gyöngyösi Kódex* másolójának a *hnullsaert* (12r:1) szó írásában jelentkezik, mintha nem tudná eldönteni, milyen betűvel írja az *u* hangot, amelyet a második kéz addig rendszeresen *w*-vel jelölt.¹³⁵ Figyelembe kell venni azonban, hogy ezt a szakaszt már Pál bíró írta, akinek hangjelölése korábbi állapotot tükröz, ez keveredik az újabbal.¹³⁶

Az elmondottak alapján részben rekonstruálhatjuk a mintapéldány hangjelölését.¹³⁷

hang	a mintapéldány jelölése
c–cs:	nincs adat ¹³⁸
j–i:	i
k:	c
s–sz:	ſc, ¹³⁹ ſ, s
u:	u, v ¹⁴⁰
ü:	u, v ¹⁴¹
v:	v, u
z:	ſ ¹⁴²

¹³⁵ Vö. az *wram* szó írásával, amely az imák zárolataiban – a 15. kivételével – mindig ebben az alakban szerepel, tehát az *u–ü* hangpár jelölése *w*.

¹³⁶ Pál bíró hangjelölése csak a saját fordításban készült *Commendatio animae*-ből (22v:1–25r:18) rekonstruálható (Pál bíró fordítói tevékenységéről e dolgozat utolsó fejezetében van szó):

c:	ch, c
cs:	ch
i, í:	i, ŷ
j:	ŷ, i
k:	c, k, ch
ly:	ly, l, ŷli
ny:	n, ni
ö, ő:	ev
sz:	z, ſc, s
u, ú:	u, v
ü, ü:	u
v:	v, u

A hangjelöléshez vö. *A Gyöngyösi Kódex hasonmás kiadása*, 32 skk. és a hibaigazító. A legfontosabb különbség, hogy saját hangjelölésében nem fordul elő *w*.

¹³⁷ A *Thewrewk-kódex* ortográfiáját itt nem tudtam figyelembe venni, annak ugyanis helyesírása konzekvens, nem ejt hasonló hibát. Hangjelölése is modernebb a másik két kódexénél.

¹³⁸ A *Pozsonyi Kódex* kiadása hibásan közöl egy helyen *el Reyth* (*Nyelvmléktár* XIII, 110:3) alakot, a kéziratban *el Reyth* (PK 8r:3) szerepel. Ez a hiba lehetett volna egy esetleges *c–t* tévesztés nyoma, aminek alapján *ch* jelölte volna a *cs*-t.

¹³⁹ Egy adat: *bezelwen* (PK 2v:8); Pál bíró írásában is háromszor *menjorscagbeli* (GyK 14r:11), *scentsseges angeli* (GyK 22v:17–18), *thermescethet* (GyK 26v:1) – ám valószínűleg saját korábbi hangjelölése bukkan fel.

¹⁴⁰ *Hnullsaert* (GyK 12r:1).

¹⁴¹ *Gyenyerusege* (GyK 8r:23), *germeksegemtl* (GyK 12v:13).

¹⁴² Egy adat: *lakosasokeerth* (GyK 7r:19).

Ez az íráshibák alapján kikövetkeztetett helyesírási rendszer részben a 14. század továbbbélő kancelláriai, részben pedig a *Soproni Szójegyzék*nek az ortográfiájával egyezik.¹⁴³ A fordítás keletkezését ennek alapján a 15. század közepére tehetjük, 1444 környékére, amikor Gordovai János a váradi iskolában Szent Brigitta *Revelációit* másolta, azaz arra az időszakra, amikor a svéd szent lelkisége Magyarországon utat tört magának.¹⁴⁴

A *Gyöngyösi Kódex*ben két scriptor írta le az imasorozatot. A tizenötödik oráció második felénél – egy lapváltásnál – Pál bíró vette át a munkát. A töretlen folytatás azt jelzi, hogy a kódex íróinak – még akkor is, ha netán nem összehangoltan dolgoztak, szerkesztették a kéziratnak ezt a részét – folyamatosan rendelkezésükre állt egy mintapéldány. Méghozzá olyan, amelyet eredetileg nők, feltehetően apácák használtak. Pál bíró talán figyelmetlen volt és csak lemásolta az ima elajánlását. A szöveget nem alkalmazta magára, hanem az eredeti formában hagyta: *engemeth the meltatlan ees býnes zolgalo leanyodath: ni meltolmeg odoznod*.¹⁴⁵ Ugyanilyen figyelmetlenség van a következő rövid orációban is,¹⁴⁶ ám később már szolgálakat említ,¹⁴⁷ a kódex végén pedig – ráadásul egy saját maga fordította imában – már magát nevezi meg a könyv használójaként: *en palbiro istenek irgalmassagabol: vallast tezekh* (22v:2–3). Elképzelhető, hogy a másolat apácák számára készült, csak a scriptorok valamiért meggondolták magukat.¹⁴⁸ A *De novem peccatis alienis* című traktátus kivonata azonban a Brigitta-imádságok mellett még – összesen kilenc – más imádságot tartalmazó fasciculus utolsó fólióján elkezdődik, és nem a következő új ív első levelén. Ez feltétlen arra utal, hogy a másoló a kézirat szerkesztetlensége ellenére egyetlen egységnek tekintette a szövegfolyamot, ezért sem kezdte új íven a latin szövegek írását.

Két Mária-imádság

A *Gyöngyösi Kódex* szorosabb összetartozását jelzi a *Pozsonyi Kódexszel*, hogy Pál bíró egy olyan Mária-himnusz magyar fordításával folytatja a másolást, amely azonos szöveggel amabban is megtalálható. Ez az *Ave virgo gloriosa* kezdetű himnuszrészlet¹⁴⁹ és az azt követő *Ó, dicsőségnek asszonya* incipitű ima.¹⁵⁰

Az *Idvezlégyc dicsőséges szűz* fordítását egyébiránt öt kódex őrzi, ezek közül azonban csak a *Gyöngyösi*, a *Pozsonyi* és a *Teleki-kódex* – utóbbi Sepsiszentgyörgyi Ferenc fe-

¹⁴³ *Helyesírástörténet*, 93, 144 skk.

¹⁴⁴ *Egyházi társadalom*, 326.

¹⁴⁵ GyK 12v:10–12.

¹⁴⁶ GyK 13r:2–3: *engemet meltatlan zolgalo leanyodath: ne hag el weznem*.

¹⁴⁷ GyK 13v:17: *(F)enesehed vram iesus christus az the zenth orcadath: az the zolgaidon*.

¹⁴⁸ A *Gyöngyösi Kódex* hasonmás kiadása, 15.

¹⁴⁹ Latin szövege a *Teleki-kódex*ből is ismert, valamint közli A középkori magyar himnuszköltészet, 72–73. is. A magyar szöveg: GyK 13r:15–20, PK 22v:15–23r:3, *Teleki-kódex* 362–363. (Az utóbbi szövegét a *Nyelv- emléktár* XII. kötete alapján vizsgáltam; hivatkozásaim annak lap- és sorszámozását adják.) A himnuszrészlet megtalálható még a *Peer*- 144v–145r és a *Lobkowitz-kódex* 342. lapjain, de mindkettő különböző fordítás.

¹⁵⁰ GyK 13v:1–15, PK 23r:5–17, *Teleki-kódex* 363–364.

rences szerzetes írásában – hozza ugyanazt a fordítást. Csak ebben a három kódexben következik – rögtön a Mária-himnusz részlete után – ismét egybehangzó szöveggel az *Ó, dicsőségnek asszonya* imádság. Szorosan együtt hagyományozódó szövegekről van tehát szó.¹⁵¹ Az imádságok a *Gyöngyösi Kódex* szerint így hangzanak:

Idvezlégyc dicséséséges szűz csillag,
Nápnál fésésb,
Istennék kegyelmes anyja!
Színmésznél édesb,
Rózsánál pirosb,
Liliomnál fejb.
Menden jószág téged ékesít,
Menden szent tégedet tisztel,
Mennországban felsésésb, amen.¹⁵²

Ó dicséséségnek asszonya,
Ó vígasságnak királyné asszonya,
Ó kegyelmességnek és irlalmassá[g]nak kútfeje,
Ó mennországának fésésésége
Paradicsomnak édesésége,
Ó istenségnek vígassága,
Angeloknak dicsésésége,
Szenteknek ereme,
Szízeknek gyengye!

Tenedek dicséséséges asszonyom, Szíz Mária, ajánlom ez mai napon és minden idében én lelkemet és én testemet és minden életemet, te áldott Krisztosnak anyja, Mária! Erekké megmaradsz az te áldott fiaddal, mi uronkkal, Krisztus Jézussal, ki áldott erekkül erekké, amen.

A *Gyöngyösi* és a *Teleki-kódex* törléseiből vílágosan kitetszik, hogy az imákat egy ismeretlen harmadik kézíratról másolták.¹⁵³ A *Pozsonyi Kódex* esetében az írás tisztasága miatt eldönthetetlen, hogy másolattal van dolgunk, vagy pedig emlékezetből írt-e a sriptor.

¹⁵¹ A két másik nyelvemlék a *Peer-* és a *Lobkowitz-kódex*. Mindkettő másik fordítást ismer, és nem tartalmazza a második, *Ó, dicsőségnek asszonya* kezdetű imát.

¹⁵² Latinja a *Teleki-kódex*ből: „Aue uirgo gloriosa / stella sole clarior / Mater dei graciosa / fano mele dulcior / Rubiconda plusquam rosa / lilio candidior / omnis virtus te adorat / omnis sanctus te honorat / in celo.” A *fano* feltehetőleg íráshiba, helyesen *favo* lehetett, *A középkori magyar himnusz-költészet*, 72.

¹⁵³ A *Gyöngyösi Kódex*ben egyszer egy szókezdő helyzetben lévő *f*-t töröl és javít a másoló *z*-re (13r:19), majd később kihúzza a hibás *tege* alakot és korrigálja *tenekedre* (13v:7–8). A *Teleki-kódex* másolója törli a félreolvasott és befejezetlen *meltosagna* szót és írja le a többi kódexszel azonosan: *menyoragnak* (399:3). Mindegyik hiba a másoló figyelmetlenségének tulajdonítható.

A Gyöngyösi Kódex a legpontosabb,¹⁵⁴ bár a himnuszfordítás egy helyén téveszt, mégpedig mindjárt az első sorban: *Idwezleeg dichesegeš zwz chyllag : nappnal fenesh* (GyK 13r:15) – a másoló felcserélte a szavakat. A Pozsonyi Kódex második keze szintén a vers kezdetén vét, kihagyja Mária megszólítását (*szűz*), az értelem ugyan nem, de a himnusz csorbul (PK 22v:16). Mind a latin, mind az előbbi másolatok alapján a helyesnek tetsző szöveg a legkésőbb leírt, a Teleki-kódexé: *Iduezlegy dychosegeš zyz nappnal fenesh chylag*. A szövegromlás a Gyöngyösi és a Pozsonyi Kódexben azonos helyen van, ez újfent arra mutat, hogy olyan közös mintapéldányuk volt, amelynek e szakaszában a másolók nehezebben olvasható részekkel találkoztak. A továbbiakban pontosak a szövegek, csak a szokásos másolói hibákat fedezhetjük fel bennük.¹⁵⁵

A kódexek keletkezésének időrendje, valamint az interpolációk és a hiányok alapján egyértelműnek látszik, hogy a Gyöngyösi Kódex mintapéldánya ez esetben is a Pozsonyi Kódexével azonos lehetett, és ehhez közeli kéziratot másolt a Teleki-kódex.¹⁵⁶ Ezt a nézetet újfent erősíti az is, hogy a Gyöngyösi és a Pozsonyi Kódex sriptorai az írásjeleket azonos helyeken teszik ki, mindketten szokásaiknak megfelelően; a Pozsonyi Kódexben virgát találunk, a Gyöngyösiben commát, azaz kettőspontot.¹⁵⁷

III. A Gyöngyösi Kódex írói

Sacer clerus et plebs devota
Papok, diákok és városnépek

A két idézett sor a László-énekből való. Feltehető, hogy a latin volt a korábbi változat, a magyar annak csak a fordítása.¹⁵⁸ Amíg a latinban egyszerű szembeállításal találkozunk, a magyar szöveg tagolása – bizonyára nem fordítási kényszerből – az értelmiség

¹⁵⁴ A himnusz latin szövege a Teleki-kódexben is megtalálható (362), a szöveg egyik hibájára *A középkori magyar himnuszköltészet*, 72–73. hívja föl a figyelmet és közli a latin szöveget is.

¹⁵⁵ Egy lényeges helyen térnek el a Gyöngyösi Kódextől, mindketten a *zin meznél edesh* helyett a „minden méznél édesb” változatot írják. A Teleki-kódex ferences másolója a verset rontva egy szót megtold, *feýerb-seges*, írja a *feýerb* helyett, és két szót hasonlóra cserél fel. A himnuszfordítás után következő *Ó, dicsőségnek asszonya* kezdetű imádság szövege ismét a Gyöngyösi Kódexben hibátlan. A Gyöngyösihez képest a Pozsonyi Kódex néhány sort kifelejt, *o ystenssegnek vigassaga: Angelloknak dychesege* (GyK 13v:5–6), *the* (GyK 13v:11); egy helyen jelzöt told be: *zyz* (PK 23r:14). A Teleki-kódex az édességes stílus szellemében viszont már számos jelzöt iktat a szövegbe. A Teleki-kódex e részéből ennyi hiányzik: *Ees irgalmasagnak* (PK 23r:6) – a *Nyelvemléktár* XIII, 121:14 hibásan közli a szót. Ez esetben azért választottam a Pozsonyi Kódex szövegét, mert a Gyöngyösi Kódex hibás alakot írt – *ees yrgalmassanak* (GyK 13v:3).

¹⁵⁶ A Teleki-kódex ferences másolója a verset rontva egy szót megtold, *feýerbseges*, írja a *feýerb* helyett, és két szót hasonlóra cserél fel. Az eltérések nem lényegiek, mind elkönnyvelhető szokásos másolói vétségként: *kedues anyja* a „kegyelmes anyja” helyett és *dyzeseýth* az „ékesít” szó helyett.

¹⁵⁷ A Teleki-kódexben az interpunkció esetlegesnek látszik, a vesszorok végén alig van írásjel, ha mégis, akkor az Sepsiszentgyörgyi Ferenc máshol is látható gyakorlatának megfelelően comma.

¹⁵⁸ VEKERDI József, *Szent László-ének = A régi magyar vers*, szerk. KOMLOVSZKI Tibor, Bp., Akadémiai, 1979 (*Memoria Saeculorum Hungariae*, 3), 19.

két réteget, az egyházit és a már önállósuló világit állítja egymás mellé. És nemcsak a fordítás, hanem a való élet is azt mutatja a 15. század végén, hogy a két réteg egyenrangúvá kezd válni, a világi értelmiség ugyanolyan tudást szerzett már meg, amelyet addig főként az egyháziak birtokoltak.

E munka most következő része azt kívánja bemutatni, milyen körből kerültek ki azok, akik a *Gyöngyösi Kódexet* írták, mennyire volt egyházi illetve világi a műveltségük.

A *Gyöngyösi Kódex*, mint elnevezése is mutatja, Gyöngyösről, az ottani ferences kolostorból került elő. Ennek alapján Gerézdi Rabán ferences kódexnek tartotta a könyvet, mégpedig olyan szerzetesi közösség alkotásának, amely iskolamesteri feladatokat is ellátott.¹⁵⁹ A kézenfekvő feltevés ellenére valószínűtlen, hogy Gyöngyös lett volna a kódex keletkezési helye, más hasonló kéziratos könyv nem is került elő innen. A kódex egyébként nem is mutat ferences vonatkozásokat, ráadásul a benne lévő – csak a mostani kiadásban közölt – *Clarum Decus* kezdetű himnusz a ferences liturgiában nem szerepel.¹⁶⁰

Van viszont egy vékony szál, amely a kódexet a bencés rítushoz köti, ez pedig a hitvallás az őrangyal előtt. Hol lehetett az a hely, ahol a fordítás keletkezett? Talán Somlóvásárhelyen. Lehetséges, hogy Pál bíró a Benedek-rendi apácák, mégpedig a helyben lévő somlóvásárhelyi bencés apácák könyörgését fordította le saját használatára.¹⁶¹ És ez lehetett volna az a hely – a somlóvásárhelyi bencés, majd később premontrei apácák monostora –, ahol a szoros kapcsolatban lévő *Gyöngyösi és Pozsonyi Kódex* Szent Brigitta- és Mária-imájának közös mintapéldányát is sejtenünk kell.¹⁶² Milyen érvek szólhatnak a feltelezett közös mintapéldányon kívül az azonos keletkezési hely mellett?

A gazdag gyöngyösi ferences könyvtár jelentős középkori állományának egy része bizonyosan a Felvidékről származik.¹⁶³ A somlóvásárhelyi premontrei kanonisszák kódexei sorsát ismerve könnyen feltehető, hogy hiteleshelyük személyzetének könyvei is velük vándoroltak a Felvidékre, s aztán onnan tovább különböző ferences könyvtárakba.¹⁶⁴ A *Gyöngyösi Kódex* is. Éppen Gyöngyösre, mégpedig már a 17. században, tehát abban az időben, amikor a premontrei apácák Pozsonyban kihaltak.

A premontrei és a szintén Felvidékre menekült margitszigeti domonkos apácák könyvei a ferences szerzetesek és nővérek kezére kerültek, szétszóródtak.¹⁶⁵ A könyvek, és

¹⁵⁹ *A magyar világi líra kezdetei*, 148–149.

¹⁶⁰ A kérdés kiváló összefoglalása: *A Gyöngyösi Kódex hasonmás kiadása*, 14.

¹⁶¹ *Prémontrei kódexek*, 52 skk. A szerzetesek természetesen latinul végezték volna a rítust, az imát az apácák is az egyház nyelvén mondták volna. A bencés eredet kétséges, mert az egyezés a latinnal nem pontos, ráadásul az ilyen szövegek nagy hasonlóságot mutatnak; Timár Kálmán is egyszerre több lehetséges forrást jelölt meg.

¹⁶² A két kódex szoros kapcsolatát említi: TIMÁR Kálmán, *Magyar kódexcsaládok*, V. közlemény, ItK, 1929, 149. Vö. *Szöveggyományszóadás*, 111.

¹⁶³ BÀN Imre, *Az Országos Széchényi Könyvtár Gyöngyösi Tudományos Könyvtára*, ItK, 1955, 144–146.

¹⁶⁴ *A megkerült Pozsonyi Kódex*, 159.

¹⁶⁵ SOLTÉSZ Zoltánné, *A gyöngyösi ferences könyvtár ősnymtatványainak possessorai*, MKsz, 1995, 144–146; UÓ, *XVI. századi könyvgyűjtők kötetei a gyöngyösi műemlékkönyvtár antikva-gyűjteményében*, OSZK Évk, 1965–1966, Bp., 1967, 115–147. Így kerülhetett Szegedi Erzsébet margitszigeti perjelno könyve, a *Summa theologica* 1487–1488-ban megjelent kiadása 1603-ban Peresztegi Mártonhoz.

nem a kézirat volt fontos annak a szerzetesnek, aki magával vitte a kolligátumot. A kézirat nem látszik későbbi használat nyoma, de Hugo de Sancto Caro *Expositio missae* című munkájába két bejegyzést is tett egy ismeretlen 17. századi kéz. A könyv 6v lapján az *In fine autem prefationis: orat sacerdos vt laus sua societur angelorum laudibus. Post hoc chorus cantet ter. Sanctus sanctus sanctus. Ostendens se conformare angelis. Et summitur Esaie octauo capitulo*¹⁶⁶ szakasz mellé, Hugo de Sancto Carót korrigálva azt írta: *levitici xix. ego sanctus sum dicit: dominus.*¹⁶⁷ Kicsivel alább címet tett ki az egyházi szolgálat akadályait felsoroló fejezet fölé egy másik, szintén 17. századi kéz: *De Irregularitate (recte: Irregularitate).*

A kolligátum első darabjának – Iohannes de Turrecremata: *Meditationes* – címlapján késői 17. századi kézírással ez áll: *Conventus Gyöngyösiensis*. Nem tudjuk, mikor került a könyv gyöngyösi ferencesekhez, de annyi valószínűnek tetszik, hogy a legkorábbi – 1613 és 1627 között felvett – könyvjegyzék¹⁶⁸ *Meditationes* címmel leltározott könyvei nem fedik a kódexet tartalmazó kolligátumot.¹⁶⁹ A könyvtáros ugyanis – amennyiben az a könyv címlapján olvasható volt – feljegyezte a szerzőt a listára.¹⁷⁰ A leltárban *Meditationes* néven nyilvántartott könyvek akár Szent Bonaventura, akár Szent Anzelm, sőt Henricus Suso hasonló című műveit is takarhatják, de Turrecremata könyvét aligha, hiszen a kolligátum első lapján részletes címközlés található, amely jelöli a mű neves szerzőjét.¹⁷¹

Mindezek alapján ki kell zárunk azt, hogy a *Gyöngyösi Kódex* – és ezzel együtt a szorosan hozzátartozó két világi vers – a gyöngyösi ferences kolostorban keletkezett volna, mint ahogy azt is, hogy a kolligátum 1627 előtt a ferences atyák birtokába került. De akkor hol keletkezett a kézirat, és hol kerültek a kolligátumba a jegyzetek?

A *Gyöngyösi Kódexet* tartalmazó kolligátum vallásos tartalmú, mindegyik nyomtatvány szerzőjének célja a lelkipásztori munka segítése. Ebből azonban nem következik egyenesen, hogy a könyvek használói szerzetesek vagy papok lettek volna. Feltétlenül figyelembe kell venni, hogy a 16. század elején a magyar világi értelmiség bibliotékája erősen egyházi jellegű. Bár Hugo a Sancto Caro és Philippus de Bergamo – a kódexet kísérő könyvek közül kettőnek ők a szerzői – a szó legszorosabb értelmében teológiai

¹⁶⁶ *Dominum exercituum ipsum sanctificate ipse parvor vester et ipse terror vester* – Is 8, 13.

¹⁶⁷ *Loquere ad omnem coetum filiorum Israhel et dices ad eos sancti estote quia ego sanctus sum Dominus Deus vester* – Lv 19, 2.

¹⁶⁸ KEVEHÁZI Katalin, MONOK István, *A Csongrád megyei levéltár ferences kódexe* (a továbbiakban: *A Csongrád megyei levéltár ferences kódexe*) = *Collectanea Tiburtiana: Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*, szerk. KESERŰ Bálint, Szeged, 1990 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 10), 74–79.

¹⁶⁹ Két ilyen könyv van: *Vita Christi seu meditationes* (10) és *Meditationes de passione Domini nostrij Jesu Christj* (139). *A Csongrád megyei levéltár ferences kódexe*, i. h.

¹⁷⁰ Vö. például a 109., a 123., a 129., a 154. tételekkel. *A Csongrád megyei levéltár ferences kódexe*, i. h.

¹⁷¹ *Meditationes Reuerendissimi patris domini Joannis de Turrecremata Sacrosanctae Romanae ecclesiae Cardinalis posite et depictae de ipsius mandato in ecclesiae ambitu sanctae Marie de Minerua Rome.*

írók, műveiket mégis megtalálhatjuk az 1478-tól 1522-ig Selmecebányán működő jegyző, Steck Boldizsár világi könyvtárában.¹⁷²

Hasonló az érdeklődése és műveltsége az évtizedeken át a Corvina-könyvtár tőszomszédságában, az országbírói hivatalban dolgozó Söptei Péter mesternek is. A 15. század fordulóján elhunyt kúriai és kancelláriai jegyző hagyatékában négy egyházi munka mellett csak egyetlen történelmi tárgyú könyvről végrendelkezett; úgy látszik, a humanista környezet nem sok befolyással volt érdeklődésére.¹⁷³

Mindehhez hozzá kell még fűzni azt, hogy Pál bíró az – egyébként egyértelműen egyháziaknak szánt – *Confessionálét* világi célokra használta, mégpedig törvénykezési segédkönyvként.

A *Gyöngyösi Kódexszel* szoros rokonságban áll a *Pozsonyi Kódex*. Mindkettejüket olyan nyomtatványok mellé kötötték, amelyek egyértelműen egyházi jellegűek,¹⁷⁴ pedig a két kódex közönsége és tartalma jelentősen különbözik. Az egyiké a közösen végzett liturgia, a latinul hallgatott mise és a latinul énekelt imaórák kiegészítését szolgálja, a másik az imák mellett világi elemeket is magában foglal, laikusok imaéletét gazdagította. Közös bennük, hogy modern kegyesség, a devotio modernának nevezett szellemiség hatja át mindkét kéziratot.

Ez a modern egyéni kegyességgyakorlat olyan szövegeket követelt meg, amelyek alkalmasak voltak elmélkedésre, és ha ugyan nem is történelmi hűséggel, de élénk színekkel festették Krisztus passióját és Mária szenvedéseit.¹⁷⁵ Minderre megfeleltek a Szent Brigitta-imádság egyes részei, amelyek a Megváltó szenvedéseit úgy mutatták be, hogy Krisztus kínjait az egyszerűbb szemlélődő is átérezhesse.

A *Gyöngyösi Kódex* nemcsak a Brigitta-oráció, hanem a rózsafüzér-imádság révén is a modern kegyességhez kapcsolható. A rosarium monoton imádságai nem adtak ugyan alkalmat a vágyott elragadtatásra, az imitatio Christi beteljesítésére, annál inkább az imaszándékok, a misztikus titkok, amelyek viszont valódi, elmélyült elmélkedésre adtak lehetőséget.¹⁷⁶ A Jagelló-korra jellemző volt a különféle kalendás társulatok alakítá-

¹⁷² A könyvjegyzéket idézi *Egyházi társadalom*, 376–377.

¹⁷³ Söptei névváltozata: Septhey. HOLUB József, *A Budai Krónika említése 1488-ból*, MKsz, 1928, 74–75; BÓNIS György, *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1971, 304. Kubinyi András viszont úgy véli, hogy az örökhagyás után Söptei Péter még legalább egy évtizedig élt, lehet, hogy könyvtárának egy részéről rendelkezett csak. KUBINYI András, *Polgári értelmiség és hivatalnokrétege Budán és Pesten a Hunyadi- és a Jagelló-korban*, LK, 1968 (a továbbiakban: *Polgári értelmiség és hivatalnokrétege*), 226.

¹⁷⁴ A *Pozsonyi Kódex* kéziratát premontrei breviárium mellé kötötték.

¹⁷⁵ Fritz Oskar SCHUPPISSER, *Schauen mit den Augen des Herzens: Zur Methodik der spätmittelalterlichen Passionsmeditation, besonders in der Devotio Moderna und bei den Augustinern* (a továbbiakban: *Zur Methodik der spätmittelalterlichen Passionsmeditation*) = *Die Passion Christi in Literatur und Kunst des Spätmittelalters*, Hrsg. Walter HAUG, Burghart WACHINGER, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1993, 180. Vö. Pseudo BONAVENTURA, *Meditationes Vitae Christi* = S. BONAVENTURA, *Opera omnia*, ed. A. C. PELTIER, Paris, 1864–1871, XII, 605 skk.

¹⁷⁶ A teljes rózsafüzér 150 (3 × 5 × 10) *Üdvözlégy*ből állt, mindegyikhez Krisztus és Mária életét felelevenítő fohász kapcsolódott. Minden tizedik *Üdvözlégy* után egy *Miatyánk* következett. PÁSZTOR Lajos, *A magyarság vallásos élete a Jagellók korában*, Bp., 1940 (a továbbiakban: *A magyarság vallásos élete a Jagellók korában*), 30; *Zur Methodik der spätmittelalterlichen Passionsmeditation*, 194. A *Gömör-kódex Rózsakoszorú*

sa,¹⁷⁷ ilyen városi imaközösségnek szánhatta a *Commendatiókat* a *Gyöngyösi Kódex* írója is, bár még neve nem volt a testvérületnek;¹⁷⁸ talán éppen a megalakulás előtti időszakban jegyezték le az elajánlásokat. Igen feltűnő, hogy a domonkos eredetű, kolostori használatra szánt *Gömör-kódex* nem tartalmazza a *commendatió*ban a világi társulatokra vonatkozó szakaszt, amely a *Gyöngyösi Kódex*ben szerepel: *rogo te vt digneris me* # *Et omnes confratres huius confraternitatis* # *in hora mortis cibare corpore et sanguine filij tui* (33r:9–12).¹⁷⁹ A világi confraternitasok nemcsak a közös imaéletet szolgálták, hanem egy kisebb városi közösség összetartását is.¹⁸⁰ A szöveg értelmezése ennél azonban messzebb mutat, különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy a vallásos szöveg világi kéziratban hagyományozódott ránk.¹⁸¹

Confraternitasok ugyanis leginkább szabad királyi – vagy püspöki – városokban, mezővárosokban alakultak, ott, ahol jelentős kézműves élet folyt, és szükség volt az iparosok összefogására.¹⁸² A vallásos testvérületeket gyakran nehéz megkülönböztetni a céhektől, bár feladatuk elvben más, gyakorlatilag azonban kicsi volt a különbség. Az oklevelekből gyakran nem is derül ki, hogy confraternitasról vagy céhről van-e szó.¹⁸³ Mindezek ismeretében úgy tűnik, hogy olyan településen jegyezték le a kódexet, ahol már erős és fejlett iparos réteg volt, amely komoly érdekvédelemre is igényt tartott.¹⁸⁴ Sajnos nem ismerjük a patrocíniumot, amely alatt megalakultak, pedig ez jelzi, hogy testvéri-

rúja felsorolja ezeket az elmélkedésre alkalmas adó fohászokat (45v–49v). Szép példája a rózsafüzér-elmélkedéseknek Johannes Mauburnus *Rosetuma*, amely ötven szemlélődési pontot nyújt Jézus és Mária szenvedéseinek megjelenítéséhez.

¹⁷⁷ A confraternitasok tagjai az Árpád-korban még főként papok voltak, a 15. század végén azonban az arány már megfordult, a világiak voltak a testvérek között többségben. A társulatok minden hónap első napján mulatozással egybekötött találkozókat tartottak. A gyakori botrányok miatt a papok jelenlétét az egyházi vezetők nem nézték jó szemmel. Vö. a törvényekkel és a zsinati határozatokkal: ZÁVODSZKY Levente, *A Szent István, Szent László és Kálmán-korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*, Bp., 1904, 160, 164, 203. Példa egy külföldi alapításra: Siegfried SCHMIDT, *Die Entstehung der Kölner Rosenkranzbruderschaft von 1475 = Der heilige Rosenkranz: Eine Ausstellung der Diözesan- und Dombibliothek Köln*, Köln, 2003 (Libelli Rhenani, 5; a továbbiakban: *Der heilige Rosenkranz*), 45–62.

¹⁷⁸ Az elnevezésekről és a fogalomról: KUBINYI András, *Vallásos társulatok a késő-középkori magyarországi városokban*, Bp., Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 1998 (a továbbiakban: *Vallásos társulatok*), 123.

¹⁷⁹ A *Gömör-kódex* interpolált párhuzamos magyar szövege: *Kerlek tegedet. O edesleges azonjom zyz maria. istennek zepletelen zent zent zyleje. hogy meltoltas engemet. halalomnak ideyen. az te zentseges fyadnakh. dragalatos zent testeuel etetned.* (GömK 49r:16–49v:4.)

¹⁸⁰ Heinz FINGER, *Das Rosenkranzgebete und seine Geschichte = Der heilige Rosenkranz*, 29 skk.

¹⁸¹ A szöveg hagyományban igen nagy szerepet játszik, hogy egy egyébként ismert szöveg hogyan lép ki eredeti összefüggéseiből, és hogy milyen környezetben hagyományozódik tovább. *Geschichte der Textüberlieferung der antiken und mittelalterlichen Literatur*, Hrsg. Michael MEIER, Fritz HINDERMAN, I–II, Zürich, Atlantis Verlag, 1961, 17 skk, 511 skk.

¹⁸² *A magyarság vallásos élete a Jagellók korában*, 22 skk.; *Vallásos társulatok*, 128.

¹⁸³ *Vallásos társulatok*, 123–127.

¹⁸⁴ A confraternitasok érdekvédelméről: *Vallásos társulatok*, 133; a céhekéről: SZÜCS Jenő, *Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon*, Bp., 1955 (a továbbiakban: *Városok és kézművesség*), 11–122. Ő könyve e fejezetében kora marxista történetírásának megfelelően nem utal hangsúlyosan a céhek vallásos jellegére.

letről vagy céhről kell-e beszélnünk.¹⁸⁵ Azt sem tudjuk persze, hogy egyáltalán megalakult-e a confraternitas. Lehet, hogy nem. Az ima lejegyzése ebben a formában azonban mindenképpen utal a szándéokra. És ez nem sejtet kevesebbet, mint azt, hogy az oppidumban létezett egy olyan csoport, amelynek várospolitikai céljai voltak, megvalósításának lehetőségeit pedig az összefogásban látta.¹⁸⁶

A *Gyöngyösi Kódex* az éppen bemutatott *rózsafüzér-commendatio* mellett azonban főként olyan imákat tartalmaz, amelyek az egyéni hitéletet szolgálatában állnak. Az imádságok és a katekétikai szövegek többségét a második, a hatodik, a hetedik kéz és főképpen Pál bíró másolták. A vallási írások közé ékelődnek be a nagyon is világi, gyakorlati jogi és egyéb használati szövegek. Ezek képezik a kódex törzsanyagát.

Azok a levelek – amelyekről kétséges, hogy valóban a kódexhez tartoztak-e –, amelyek a *Szent László-éneket* és a *Mátyás halálára írt emlékdalt* is őrzik, mindenképpen az iratcsoport szerves részei, hiszen az első három fólión a többi levélen is író első kézen kívül az ötödik és a harmadik (Pál bíró) is dolgozott. Ugyanez érvényes a 34–35. levélre.¹⁸⁷ Ezek az egykor talán önálló lapok tanúsítják, hogy azonos időben többen tevékenykedtek azon a helyen, ahol a kódex is keletkezett. És arról is ezek a levelek tanúskodnak leginkább, hogy milyen széles érdeklődésük volt az ott működő scriptoroknak; a skála a világi versektől a verses imádságig és kottás himnuszig, valamint a grammatikai feljegyzésektől a jogi idézetekig terjedt.

Valószínűnek látszik, hogy az a jóval szerényebb – mondhatnám átlagosabb – tartalmú kézirat, amelyet főként Pál bíró használt, a kódex mai 4. levelénél kezdődött és a 33.-kal fejeződött be. Egyértelműnek látszik, hogy nagyjából Pál bíró kegyességére, az ő szándékai szerint gyarapodtak a szövegek, s csak az ő tevékenységének befejeztével folytatódott a kézirat bővülése, került bele az ő vallásos érzületétől bizonyára idegen álomfejtés és sorsvetés. A kódexet ekkor egymás után – és talán egyszerre – többen is használták, akár csak azokat a nyomtatványokat, amelyekkel a kéziratot egybekötötték.

A vallásos szövegek vizsgálata alapján úgy tetszik, hogy a ma *Gyöngyösi Kódex*nek nevezett kéziratköteg egy teológiai nem különösebben művelt, de a hitélet hétköznapi gyakorlása iránt érdeklődő közösség kéziratosa volt, mégpedig egy laza kötődésű férfiközösségé. Feltehető, hogy egy apácakolostor közelében működtek, hiszen – már volt róla szó – a Brigitta-orációban és egy másik imában női formulát használ a másoló, talán szerzetesnőknek kezdték másolni a könyvet. Ebből a szempontból – az elsődleges alkotói szándékból – ugyanolyan kódexnek látszik tehát, mint a vele szoros tartalmi rokonságban lévő *Pozsonyi Kódex*, amelyet szintén férfiak írtak premontrei nővérek számára.

A *Gyöngyösi Kódex* szerzőire vonatkozó feltételezések széleskörűek. Már láttuk, Gerézdi Rabán egy kései possessorbejegyzés alapján szerzetesi, mégpedig ferences kö-

¹⁸⁵ *Vallásos társulatok*, 129–132.

¹⁸⁶ KUBINYI András figyelmeztet arra, hogy a középkorban a politikai törekvések gyakran vallásos kontextusban jelentkeztek. *Vallásos társulatok*, 133.

¹⁸⁷ Vö. *A Gyöngyösi Kódex hasonmás kiadása*, 9, 22 – itt az ellentétes vélekedések cáfolata is.

zösség iskolamestereinek vélte az írókat,¹⁸⁸ Timár Kálmán pedig – Pál bíró halál idején teendő vallása alapján – szerzeteseknek gondolta a kódex scriptorait, mégpedig vélhetően bencéseknek,¹⁸⁹ mások, Horváth János és Tarnai Andor viszont világiaknak tartották a másolókat, de nem határozták meg közelebbről, kik lehetek, milyen társadalmi körből kerültek ki.¹⁹⁰ A *Gyöngyösi Kódex* imádságai – a már említett rózsafüzér-társulat imáit kivéve – mind anyanyelvűek. Ez laikus áhitatot jelez. Hogy a mélyebb átéléshez magyar nyelvű szövegekre volt szükség, mégpedig nemcsak a szerzetesnők számára, hanem még a latinnal jól boldoguló Pál bírónak is, azt jól mutatja hitvallása (22v–25r). Amíg a többi imádság esetében kétségtelen, hogy másolatokkal van dolgunk, a *commendatio animae* íráshibái arról győznek meg, hogy azt viszont itt és ekkor vetették először magyarul papírra, bizonyosan Pál bíró fordítása. A *Toabba vallast thezek : hog <az ... ithelletbe holoth> azamuettelen kyn jellen kel allanom* (23r:11–12) sorokban világos, a szóválasztással küzdve törölte ki a korábban leírt szót. Kicsit lejjebb még ezen a levélen jól látszik, hogyan birkózott a latin szöveggel: *<vallaminemi> miden kettsssebe essestel es <az theuelgest mastan meg hÿuom mig elmem nallam vagÿon hog> akoron ualo kethssebe essest sem keppen nem akarom holoth enekem az akoron terthenÿek elmenek nalam nem voltaerth* (23r:17–23v:2). Hasonló, fordítási nehézségére utaló nyomok a későbbiekben is előfordulnak. A szöveg egyenetlen, úgy látszik, Pál bíró nem volt gyakorlott fordító – ez akkor tűnik igazán szembe, ha az *Érsekújvári Kódex* azonos forrású fordításával vetjük össze a szöveget.¹⁹¹

Az előbbieknél bonyolultabb feladat a katekétikus írások elhelyezése Pál bíró és a korszak műveltségében. A kérdést érdekesebbé teszi, hogy latin szövegekről van szó. Amennyiben oktatandó világiak, egyszerűbb műveletlen emberek – és most ideértem még a hitéletben járatosabb apácákat is – számára készültek volna a kivonatok, akkor azok valószínűleg magyar nyelvűek lettek volna, felsorolásszerűek, amelyek jobban megfelelnek a tanítás céljainak.¹⁹² Ez a latin nyelvű, az auktoritásokat is idéző kivonat inkább egy művelt, nem teológiai képzettségű ember igényeinek felelhetett meg, aki ezeket az írásokat ha nem is tudós, de emelkedett olvasmányoknak tekinti, és maga örömeire másolja. Még hozzá tervszerűtlenül, mindenképpen egy teológiában tájékozottabb ember megfontolásai nélkül.¹⁹³ Ugyanis ha szándékában lett volna egyfajta lelki tükröt összeállítani, akkor bizonyára ügyel arra, hogy ne keveredjen írásai közé világi tartalmú szakasz. Így aztán különös hangsúlyt kap, hogy az olyan egyértelműen világi bejegyzés, mint a *Fraudem facere solent mercatores*, nem különül el, hanem szorosán követi az őt

¹⁸⁸ *A magyar világi líra kezdetei*, 148.

¹⁸⁹ *Prémontrei kódexek*, 52 skk.

¹⁹⁰ HORVÁTH János, *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*, Bp., Magyar Szemle Társaság, 1931, 166 skk.; *Irodalmi gondolkodás*, 243.

¹⁹¹ *Érsekújvári Kódex* 265–268. levél.

¹⁹² Ilyen a *Nádor-kódex* bűnjegyzéke és a valamivel bővebb szövegű katekétikai szöveg a *Nagyszombati*, valamint a *Peer-kódexben*. Vö. *Deutschsprachige katechetische Literatur*, 205; *Irodalmi gondolkodás*, 243.

¹⁹³ A katekétikus írásokat tartalmazó kódexek felsorolási összefüggő textust alkotnak; vö. ehhez a *Deutschsprachige katechetische Literaturban* bemutatott kéziratokat.

megelőző vallási szöveget, nem új levélen kezdődik, hanem szervesen egyesül a kézirat többi részével.

A kódex világi írásaiban gyakorta található olyan utalás, amely nem vonatkozhat szerzetesekre, magasabb egyházi rendet felvevőkre, mint például a sortilegium és a somniale családot érintő kérdései. De ha ezektől el is tekintünk, az egyházi jellegű szövegek közt ott van a *De castitate coniugali* és a Pál bíró írásában ránk maradt *Regula viduarum*, amely nem vonatkozik apácákra – így azt sem hihetjük, hogy szerzetesnők lelki gondozásával megbízott férfi jegyezte le a sorokat.¹⁹⁴ Márpedig Pál bíró érdeklődése a világi asszonyok viselkedési szabályai iránt igen erős lehetett, hiszen a *Confessionale*-ban a *Pro mulieribus* fejezet mellé még odairta: *de Mulieribus* (xxix. r). Feltűnő az is, hogy a *Confessionale* jegyzetelésekor nem érinti a külön fejezetekben tárgyalt egyházi szentségeket sem, a későbbiekben pedig – mint már említettem – jogi vonatkozású megjegyzéseket tett, főként a világi bűnökről érkező cikkelyek érdekelték.

Ezekből a feljegyzésekből az tűnik ki, hogy törvényszöveggként használták a gyóntatási segédkönyvet. A kisebb városok legtöbbször nem volt saját jogkönyve,¹⁹⁵ törvénykezési gyakorlatuk az ingatag szokásjogon alapult,¹⁹⁶ így aztán kénytelenek voltak olyan bűnlajstromokhoz fordulni, amelyek egyetemes szabályokat tartalmaztak, és elterjedtségük révén könnyen elérhetőek voltak, mi több, jognormájuk megfelelt a nyugati keresztény Európa szellemiségének, hiszen nincs választóvonal az egyházi értelemben vett bűn és a megtorlandó világi bűncselekmény között.¹⁹⁷ A *Confessionale* több jegyzete is arra utal, hogy egy jelentős kézművességgel rendelkező, kereskedelemmel is foglalkozó, vásárjoggal bíró város előljárója forgatta a lapjait: Pál bíró jegyzetelte az útvám kifejezést, a kereskedők csalárdságáról, a mesteremberek turpisságáról szóló részeket, és társai fontosnak tartották a pénzrontókról szóló szakaszt. A kis közösség jogi ismeretei a kor magyar átlagának feleltek meg, gyakorlati jogászok voltak, különösebb elméleti felkészültség nélkül.¹⁹⁸

A fentebb elmondottak megismertettek azzal, hogy milyen érdeklődés jellemezte azt a csoportot, amely a kéziratot összeállította, de még mindig adós vagyok az alkotók bemutatásával. Az egyik legfontosabb nyom, amelyet figyelembe kell vennünk, az az, hogy a *Gyöngyösi Kódex* egyik scriptora megnevezte magát és méltóságát. Érdeemes ezt a közlést komolyan venni, hiszen saját fordításának szövegében tette ezt Pál, akinek hivatala

¹⁹⁴ Vö. *A Gyöngyösi Kódex hasonmás kiadása*, 15. és az ott felsorolt érvek.

¹⁹⁵ BÓNIS György, *Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban*, sajtó alá rendezte BALOGH Elemér, Bp., Osiris, 2003 (Millenniumi Magyar Történelem: Historikusok), 350.

¹⁹⁶ Somlóvásárhely mezővárosi joggyakorlatát az 1511-ben felvett urbárium rögzíti – ekkor vették át ugyanis a premontrei apácák az ottani bencés monostort és vele együtt Somlóvásárhely, valamint négy falu és népei felett az uralmat. A szokásjog szerint aki valakit megölt, az négy forint bírságot fizetett, aki valakit megvert, megsebesített, azt 2 forint negyven dénár megfizetésére ítélték. A vérbírság kétharmada az apácákat, harmada pedig az ispánt illette. ODL 167.872.

¹⁹⁷ Vö. ehhez *Buda város jogkönyve*, I, 67.

¹⁹⁸ A magyar gyakorlati jogászrétegekről: BÓNIS György, *Egy Jagelló-kori magyar jogász (Petróczi Henczefi István) = A Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának évkönyve*, szerk. SCHULTHEISZ Emil, Bp., Tankönyvkiadó, 1953, 5–24.

ekkor, azaz a kódex írásának idején, az 1500-as évek első évtizedében jogi feladatokhoz kapcsolódott, magát bírónak mondta.¹⁹⁹ Lehetséges az is, hogy a bírói tisztelet ekkor már nem első ízben látta el, hiszen feljegyzései akár hosszabb időszakot is felölelhetnek.²⁰⁰ Támogatja vélekedésemet Pál tisztségéről az a fentebb már bemutatott jogi érdeklődés, amely őt és társait jellemezte. Hivatalának betöltéséhez igazából nem volt szüksége jogászokásra, de polgárok hasonló érdeklődése városi magisztrátusokban nem példa nélküli: Ebendorffer Miklós budai esküdt és egyben gazdag kereskedő 1489-ben lemasoltatta magának Raymundus *Summa legum* című népszerű római jogi tankönyvét.²⁰¹

A két kézirat – a *Pozsonyi* és a *Gyöngyösi Kódex* – sriptorai mindannyian jogi környezetben dolgoztak. Ezt a vélekedést megerősíti jellegzetes helyesírásuk is, amely a magyar közigazgatási gyakorlatban alakult ki.²⁰² A *Gyöngyösi Kódex* írói a korabeli kancellária mellékjel nélküli hangjelölését követték, ugyanúgy, mint a *Pozsonyi Kódex* első keze, Mihály deák, aki bizonyosan a somlóvásárhelyi kolostor mellett működő hiteleshelyen tevékenykedett akkor, amikor a Brigitta-orációt másolta. A szövegek keletkezési helyének meghatározásához természetesen kevés a bemutatott három szöveg és mintapéldányuk feltételezhető azonossága, de ahhoz feltétlenül elegendő, hogy arra következtethessünk, hogy egy forrásvidékük volt.²⁰³

Összefoglalóan elmondható, hogy a *Gyöngyösi Kódex* nem vall íróinak magas műveltségéről. Pál bírónak és társainak a rájuk rótt feladatok ellátásához nem kellett felsőfokú jogi ismeretek birtokában lenniük,²⁰⁴ elvben elég volt a helyi szokásjog ismerete, még akkor is, ha – hasonlóan más mezővárosi hatóságokhoz – időnként országos ügyekbe is keveredtek.²⁰⁵ A *Confessionale*-ba tett bejegyzések alapján azonban úgy tűnik fel, hogy nem elégedtek meg ezzel az ingatag jogi alappal, sőt a marginálisok alapján feltéte-

¹⁹⁹ Timár Kálmán úgy vélte, a név helyes alakja Bíró Pál volna. A feltételezés nem fogadható el, hiszen Pál fordításával állunk szemben. A magyar szövegben mindenképpen nevének magyar alakját kellett használnia. A névhasználat tekintetében érdemes figyelembe venni, hogy latinban valóban a fordított sorrendet használták ebben az időszakban, de magyar szövegekben mindig a mai alakot. A foglalkozásnevek a keresztnévet követették. A névhasználatra: SZÉKELY György, *Középkori kézműves foglalkozások és a családnevek kialakulása*, NyudÉrt, 58(1967), 206–210; vö. LUKCSICS Pál, *A vásárhelyi apácák története*, Veszprém, 1923 (a továbbiakban: *A vásárhelyi apácák története*), 59 (egy oklevél), 60 skk. (tizedjegyzék). A bíró szó jelentéseiről: KOVÁCS Ferenc, *A magyar jogi terminológia kialakulása*, Bp., Akadémiai, 1964 (Nyelvészeti Tanulmányok, 6), 67–84.

²⁰⁰ A bírakat egy évre választották, de a tisztséget többször is, akár egymás utáni évben is betölthették. Vö. KUBINYI András, *Budai és pesti polgárok családi összeköttetései a Jagello-korban*, LK, 1966 (a továbbiakban: *Budai és pesti polgárok családi összeköttetései*), 285–286.

²⁰¹ Itt köszönöm meg Kubinyi András baráti segítségét, és hogy emlékeztetett az adatra. Az esetet egyébként ismerteti BÓNIS György, *Magyi János formuláskönyve és a gyakorlati jogtanítás = A pécsi egyetem történetéből*, szerk. CSIZMADIA Andor, Pécs, 1967, 244, 90. jegyzet.

²⁰² Hasonló, több kéz által írt, ám egyetlen, tisztán kancelláriai hangjelölési írási rendszert követő kézirat nincs több. Vö. *Helyesírás-történet*, 197–199.

²⁰³ A két kódex szövegei más egykorú kéziratokkal nem egyeznek.

²⁰⁴ Sok deák ügyvédkedett jogi végzettség nélkül. *Polgári értelmiség és hivatalnokrétege*, 221.

²⁰⁵ A bíró főleg közigazgatási eljárásban vett részt. Az is előfordult, hogy országos méltóságok utasították igazságtételre, igaz, azt is meghatározták, miként ítélkezzenek. Vö. a már idézett oklevelet (MOL kincs. O. A Mon. Pos. f. 26, n. 4), amelyben Várdai Pál esztergomi érsek, Magyarország kancellárja utasítja a vásárhelyi hatóságot, hogy egy birtokperben a premontrei apácáknak becsáron visszajuttassanak egy szőlőt.

lehető, hogy a gyónási segédkönyv használói – mindenekelőtt Pál bíró – legalább alapkaton más joggyűjteményt is ismerhettek, a jegyzetek más világi jogkönyv artikulusaira utalhatnak.²⁰⁶

Ha a *Gyöngyösi Kódex* írói képzettségükkel nem is sokkal haladták meg a somlő-vásárhelyi apácák hiteleshelyén tevékenykedő, a *Pozsonyi Kódexet* író Mihály deákat, vagyoni és társadalmi helyzetüket tekintve bizonyosan. Legalábbis Pál bíró. Az ő tisztességének elnyeréséhez ugyanis feltétlenül polgárnak, egy közösség megbecsült, vagyonos tagjának kellett lennie. A bíróvá választásnak ugyanis nemcsak az volt a feltétele, hogy a bíró legyen jó hírnevű, igazságos, a jogban, a helyi szokásjogban különösen járatos, hanem hogy háztűzhelyes polgár legyen, aki már több évig viselt a magisztrátusban tanácsosi tisztelet.²⁰⁷ A város vezetésének méltóságát a patríciusréteg nehezen adta ki a kezéből.

A városi előljáráóság szabad kezet kapott a belső ügyek intézésében: hitelesítették a végrendeleteket, eljártak az árvák ügyében, örködtek a város nyugalma felett, biztosították a vásárok rendjét, a kereskedelem tisztaságát.²⁰⁸ Pál bíró hatalma – miként más oppidumok bíráié – a fő- és jószágvesztési ítéletek kivételével mindenre kiterjedt. Halálos ítéleteket csak akkor hozhatott, ha éjjeli gonosztevők kerültek széke elé.²⁰⁹

Pál műveltségének a kódexből ítélve mindenesetre magasabbnak kellett lennie az átlagpolgárénál, az egyszerű iparosénál. Világlátása is szélesebb körű volt, mint a város határa. A kolligátum mellékleteként megtalált két világi vers arról tanúskodik, hogy a Pál bíróval együtt tevékenykedő közösség komoly politikai érdeklődést mutatott korának eseményei iránt,²¹⁰ még ha helyzetéből adódóan tevékenyen nem is vett részt benne.²¹¹ A *László-ének* latin szövegének egy helye azt mutatja, hogy írója ismerte – a *Gyöngyösi Kódex* másolója pedig értette – a királyi kancellária szóhasználatát.²¹² Gerézdi Rabán, a *Néhai való jó Mátyás király* elemzője a nemesi-értelmiségi, nemzeti koncepció kifejeződését látja az emlékdalban.²¹³ Nem téved. Még akkor sem, ha a vers városi, mezővárosi

²⁰⁶ Bár a *Decretum Gratianiból* két idézetet is lejegyez Pál bíró, ez nem utal arra, hogy járatos lett volna az – egyébként nem kanonizált – egyházi jogban. Feltehető, hogy egyszerűen szállóigeként ismerte a citátumokat. A *Budai jogkönyv* mellett a *Sváb*, valamint a *Szász tükör* valamelyes ismerete is feltételezhető. A jogkönyvek elterjedtségéről vö. *A szász tükör*, 71 skk.

²⁰⁷ HAJNIK Imre, *A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyes-házi királyok alatt*, Bp., MTA, 1899, 86, 150; BÁCSKAI Vera, *Magyar mezővárosok a XV. században*, Bp., Akadémiai, 1965 (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből: Új sorozat, 37; a továbbiakban: *Magyar mezővárosok*), 95.

²⁰⁸ A *Confessionale* bejegyzései érintik a felsorolt ügyeket.

²⁰⁹ *Magyar mezővárosok*, 98.

²¹⁰ A két világi vers politikai jelentőségéről GERÉZDI Rabán, *László-ének = A magyar világi líra kezdetei*, 171; Uő, *Néhai való jó Mátyás király... = A magyar világi líra kezdetei*, 196 skk.

²¹¹ Bizonyára nem véletlen, hogy a *László-ének* egy másik változata szintén világi férfi gyűjteményében, a *Peer-kódexben* maradt fenn.

²¹² Az *wlscitas* (huszita) szó magyarázata: GERÉZDI Rabán, *László-ének = A magyar világi líra kezdetei*, 159 skk.

²¹³ GERÉZDI Rabán, *Néhai való jó Mátyás király... = A magyar világi líra kezdetei*, 196. A fent elmondottak tükrében mindenképpen kétségesnek tetszik, hogy ferences szerzetesek írták volna az emlékdalt. Gerézdi indokai erre a feltételezésre – az eszmetörténeti okok mellett – mindenképpen azonosak lehetnek a *László-ének*

milióban bukkant föl. Egyrészt azért is érthető ennek a politikai felfogásnak a jelenléte az oppidumokban is, mert a magyar városi fejlődés nem felelt meg ebben az időben a nyugat-európainak. Az iparos- és kereskedőréteg tőkehiánnyal küszködött, és ha meg is gazdagodott, akkor vagyonát földbe menekítette, és nemessé lett.²¹⁴ Másrészt Mátyás halála után a nagybirtokosok mohón vetették rá magukat a városokra, és miután zálogba vették, iparkodtak hatalmuk alá gyúrni őket. A városok fejlődését a feudális urak gátolták. Érthető tehát a patríciusok vágyódása a Mátyás-kori erős központi hatalom után.²¹⁵

A két vers magától értetődően szórakoztató olvasmányul is szolgált a *Gyöngyösi Kódex* szövegeit lejegyző közösségnek, akárcsak a rövid álomfejtések, amelyek – természetesen csekélyebb értékű – irodalomnak is tekinthetők. A korábban már emlegetett *Acephalus kódex* a *Budai Krónika* legkorábbi töredékét, egy Nagy Sándorról szóló gestát tartalmaz, ezeket követi egy, a német császárkoronázás rendjéről szóló szöveg, egy kelet-ázsiai útleírás, majd matematikai jegyzetek után a *Somnialia Danielis*, valamint egy asztrológiai feljegyzés és egy szinonimagyűjtemény jön.²¹⁶ A *Codex Acephalus* egyfajta szórakoztató olvasmányt jelentett 14. századi és későbbi tulajdonosainak, ugyanúgy, ahogy a *Gyöngyösi Kódex* egyes szakaszai is 16. század eleji scriptorainak, olvasóinak; a kéziratban ezt a feladatot töltötte be az álomfejtés, valamint a töredékesen lejegyzett sorsvetés. Az ilyen szórakoztató írások a 16. században a városi olvasóközönség igényeinek kielégítésére már rendszeresen megjelentek a nyomtatványokban, gyakoriak voltak köztük az álomfejtések is.²¹⁷

A fentebb elmondottak arra mutatnak, hogy Pál bíró környezetében több, viszonylag képzett ember működött. A városokban korán kialakult a magisztrátus munkamegosztása. A *Budai jogkönyv* felsorolja azokat a posztokat, amelyeket a város működtetéséhez be kell tölteni.²¹⁸ Egy kisebb településen, mezővárosban természetesen alacsonyabb számú személyzetre volt szükség. De még így is biztos, hogy a bíró mellett litteratus képzettségű jegyző dolgozott, a hegyvám- és a piaci ügyeket szintén írástudó ember intézte. És akkor még nem szóltam az iskolamesterről, aki nem feltétlenül volt a település plébánosa is egyben. A mesteremberek munkája szintén megkövetelt valamiféle írásbeliséget, számadáskönyveket vezettek, különösen azok, akik kereskedelemmel is foglalkoztak.²¹⁹ Közülük került ki a város tanácsosi testülete, amelynek tagjait az oklevelek

másolatára vonatkozó elképzelésével, amely viszont azon bukik meg, hogy a kódex nem a gyöngyösi ferences kolostorban keletkezett. Vö. GERÉZDI Rabán, *László-ének = A magyar világi líra kezdetei*, 146–149.

²¹⁴ *Városok és kézművesség*, 124; valamint a patríciusok viszonyulása a nemesség megszerzéséhez: *Budai és pesti polgárok családi összeköttetései*, 274 skk.

²¹⁵ Ekkor lesz Szeged Kinizsi, majd Perényi zálogbirtoka, Szapolyai Nagyszombatot szerzi meg, Bakócz Esztergomot vonja földesúri hatalma alá. Sopron is rövid időre Weitmüller kezébe kerül. MÁLYUSZ Elemér, *A magyar társadalom a Hunyadiak korában = Mátyás király emlékkönyv*, szerk. LUKINICH Imre, I, Bp., 1940, 345 skk.

²¹⁶ *Az Acephalus kódex esztergomi vonatkozásai*, 63.

²¹⁷ *Eleink szórakoztató olvasmányairól*, 650, 653.

²¹⁸ *Das Ofener Stadtrecht*, articulus 23–64.

²¹⁹ KUBINYI András, *A királyi kincstartók oklevéladó működése Mátyástól Mohácsig*, LK, 1957, 52.

egyszerűen csak esküdként emlegetik.²²⁰ Mindezekből az derül ki, hogy egy-egy város írásbelisége igen jelentős volt a 15. század végén, a 16. század elején.

A *Gyöngyösi Kódex* a több száz hazai város bármelyikében keletkezhetett. Bizonyosat nem lehet mondani, bár sok jel mutat egy irányba. Az eddig felsorolt különféle szempontok – a kolligátum sorsa, a szoros kapcsolata a *Pozsonyi Kódex*szel, az, hogy valószínűleg nők számára kezdték másolni a kódexet, Pál bíró hitvallásának esetleges bencés vonásai, a *Confessionale* vásártartási joggal rendelkező városra utaló jegyzetei – azt sejtetik, hogy a *Gyöngyösi Kódex* talán Somlóvásárhelyen íródott, közel az – akkor még bencés apácák kezén lévő – hiteleshelyhez. A városi magisztrátus tagjai, esetleg az iskolamester és az akkor még bencés kézen lévő *locus credibilis* személyzete jegyezhettek a kéziratba. A két helyi kancellária ugyanis szorosan együttműködött, erre bizonyosság az, hogy a mezőváros bírāja és esküdtjei tanúként vettek részt a somlóvásárhelyi hiteleshely okleveleinek kiállításakor.²²¹

²²⁰ Vö. erre a MODL 22756. számú oklevelet, kiadása: *A vásárhelyi apácák története*, 59; a tanácstagokról és esküdtekről: *Budai és pesti polgárok családi összeköttetései*, 235 skk.

²²¹ Az előző jegyzetben idézett oklevél.